

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ 39ος • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 245 • ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 2016 • ΣΕΒΑΤ-ΣΙΒΑΝ 5776

ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΤΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ

Οι Δίκες για την εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων

Χρέος αλήθειας και δικαιοσύνης

Του ΣΤΑΥΡΟΥ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ, που δεν ταυτίζεται πλήρως με τη γαλλική, των «Απομνημονευμάτων» της Μπεάτε και του Σερζ Κλάρσφελντ (μτφρ. Καρίνα Λάμψα, εκδ. Καπόν, Δεκέμβριος 2015) και η επίσκεψή τους στην Ελλάδα για την παρουσίαση του βιβλίου είναι καλή αφορμή για να συζητήσουμε μια οδυνηρή υπόθεση, που όλα γύρω μάς ωθούν να ξεχάσουμε. Το γαλλογερμανικό τούτο ζευγάρι ακτιβιστών το προόρισε, θαρρείς, η ιστορία και η τύχη να αφιερώσει τη ζωή του στη δίωξη των φυγόδικων εγκληματιών ναζί: συναντιούνται τυχαία σε μια αποβάθρα του παρισινού μετρό, τη μέρα της απαγωγής του Αϊχμαν από τους Ισραηλινούς. Ο πατέρας του Σερζ, Εβραίος της Ρουμανίας, είχε δολοφονηθεί στο Άουσβιτς, ενώ ο πατέρας της Μπεάτε υπηρέτησε ως απλός στρατιώτης της Βέρμαχτ.

Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ απέναντι στο ναζιστικό παρελθόν της δεν είναι μία και ενιαία, έχει φάσεις, παρουσιάζει αλλαγές και διαφοροποιήσεις. Ένα πάντως είναι βέβαιο: έπειτα από τις δίκες κάποιων ηχηρών ναζιστικών ονομάτων θα ακολουθήσει ευθύς μετά, κατά τη δεκαετία του '50, η ενσωμάτωση των εγκληματιών ναζί στην πολιτική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της Γερμανίας. Έχει άλλωστε ξεκινή-

σει ο Ψυχρός Πόλεμος που αναδιαμορφώνει τα πολιτικά διακυβεύματα σε όλο τον κόσμο, ορίζει νέους συμμάχους και νέους εχθρούς. Η Δυτική Γερμανία είναι απαραίτητη στο ένα στρατόπεδο και η Ανατολική στο άλλο.

Ο ΨΥΧΡΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ είναι αυτός που θα προσφέρει στη Γερμανία το συγχωροχάρτι για τα εγκλήματα του ναζισμού.

Η ΟΜΑΛΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ των Ναζί στη γερμανική κοινωνία είναι τόση, που το 1966 γίνεται, ούτε λίγο ούτε πολύ, καγκελάριος της Ομοσπονδιακής Γερμανίας ένα υψηλό στέλεχος του ναζιστικού καθεστώτος, ο Κουρτ Γκέοργκ Κίζινγκερ. Ο εν λόγω, μέλος του Ναζιστικού Κόμματος από την 1η Μαΐου 1933, ήταν ο σύνδεσμος μεταξύ του Ρίμπεντροπ και του Γκαίμπελς. Ας σημειωθεί ότι οι αμερικανικές στρατιωτικές δυνάμεις είχαν στείλει φυλακή τον Κίζινγκερ για 17 μήνες. Μόλις άρχισε ο Ψυχρός Πόλεμος αποφυλακίστηκε.

ΕΧΟΥΜΕ ΣΥΝΗΘΩΣ ΤΗΝ ΕΝΤΥΠΩΣΗ ότι οι ναζί εγκληματίες έζησαν μεταπολεμικά κρυμμένοι σε διάφορες χώρες, μεταμφιεσμένοι, με αλλαγμένα ονόματα. Η εντύπωση αυτή ισχύει για μι-

Συνέχεια στη σελ. 38

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Αναμνηστική σειρά γραμματοσήμων για τα 25 χρόνια πλήρων διπλωματικών σχέσεων Ελλάδος - Ισραήλ, που κυκλοφόρησαν σε ταυτόχρονη έκδοση στις δύο χώρες, τον Φεβρουάριο του 2016.

ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ

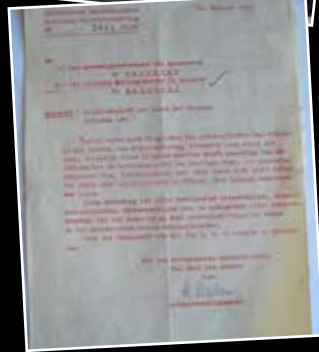
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΩΝ 70 ΧΡΟΝΩΝ

73 χρόνια μετά

το Ολοκαύτωμα το ερευνητικό ενδιαφέρον, η βιβλιογραφική παραγωγή, οι καινοτόμες δραστηριότητες επιστεγάζουν το μωσαϊκό της πολύπλευρα επίπονης διαδρομής της μνήμης και της αποτύπωσης της ιστορίας της γενοκτονίας των Εβραίων τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα.

Χωνεύοντας αναρίθμητα γεγονότα αντιθέσεων και συγκρούσεων (προδοσίας και αλληλεγγύης, εκμετάλλευσης και γενναιοδωρίας, ανθρωπιάς και μικροπρέπειας, τρόμου, απόγνωσης και υπέρβασης), η σημερινή κοινωνία μοιάζει ετοιμότερη για ολοένα και ωριμότερες αναγνώσεις της ιστορίας χωρίς ταμπού, και πέρα από ενδοιασμούς περί του 'πολιτικά ορθού'.

Στοιχεία από αυτή τη διαδρομή παρουσιάζει το αφιέρωμα τούτο, ξεκινώντας από το σήμερα, την Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος με κορωνίδα τις πρωτοβουλίες της Βουλής, αλλά και το Μνημείο των Ελλήνων Δικαίων των Εθνών που η εβραϊκή κοινότητα αφιέρωσε στους σωτήρες

της. Γυρνώντας στο 1943 ο Λεόν Σαλτιέλ εξετάζει την επαγγελματική αλληλεγγύη στη Θεσσαλονίκη από ανέκδοτες πηγές και αρχεία τεσσάρων εξεχόντων επαγγελματικών σωματείων. Η μετά το Ολοκαύτωμα περίοδος –σε ό,τι αφορά τη βασανιστική επανένταξη των Ελλήνων Εβραίων επιζήσαντων, αλλά και τη σημασία της μαρτυρίας στη διαδικασία συνειδητοποίησης της ιστορίας του Ολοκαυτώματος– εξετάζεται από την Οντέτ Βαρών Βασάρ στη βιβλιοκριτική της για το έργο «Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα η Λίτσα Πίνχας διηγείται». Η μεταπολεμική περίοδος -σε ό,τι αφορά την αντίδραση της ευρύτερης κοινωνίας- αναλύεται από τον Σταύρο Ζουμπουλάκη στο κύριο άρθρο που αφορά τις δίκες των δωσίλογων και εγκληματιών πολέμου με αφορμή την ελληνική έκδοση των απομνημονευμάτων του ζεύγους Κλάρσφελντ. Το αφιέρωμα ολοκληρώνεται με αναφορά στην τέχνη με την κινηματογραφική απόδοση του έργου «Ουζερί Τσιτσάνης» που αποτέλεσε ένα μοναδικό για τα ελληνικά δεδομένα κινηματογραφικό γεγονός.

Η Ελληνική Βουλή τιμά τα θύματα του Ολοκαυτώματος

Φέτος, για πρώτη φορά μετά το 2004, οπότε το Ελληνικό Κοινοβούλιο ομόφωνα ψήφισε τον νόμο που καθιέρωσε την 27η Ιανουαρίου ως Ημέρα Μνήμης των Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων και Ηρώων του Ολοκαυτώματος, η Βουλή των Ελλήνων τίμησε τη μνήμη των θυμάτων του Ολοκαυτώματος με δύο συμβολικές εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν με πρωτοβουλία του Προέδρου της Βουλής κ. Νίκου Βούτση:

- Με την ειδική συνεδρίαση που έγινε στην Ολομέλεια της Βουλής στις 27 Ιανουαρίου 2016 και
- Με την τοποθέτηση αναθηματικής στήλης με τα ονόματα των Ελλήνων Εβραίων βουλευτών, στον προ του περιστυλίου χώρο της Βουλής, τα αποκαλυπτήρια της οποίας έγιναν στις 20 Απριλίου 2016, στα πλαίσια σεμνής τελετής.

Η εκδήλωση της 27^{ης} Ιανουαρίου έγινε παρουσία επιζώντων των ναζιστικών στρατοπέδων και της Κατοχής και εκπροσώπων των θεσμικών οργάνων του Ελληνικού Εβραϊσμού.

Ο Πρόεδρος της Βουλής κ. Νίκος Βούτσης, έκανε λόγο για πρωτοβουλία που αποτελεί τιμή για το Ελληνικό Κοινοβούλιο, ανακοίνωσε ότι η Βουλή θα συμμετάσχει στη χορηγία για τη δημιουργία μόνιμης έκθεσης στο Άουσβιτς για τους Έλληνες Εβραίους που εξοντώθηκαν εκεί, ενώ έκανε ειδική αναφορά στους Έλληνες Εβραίους που είχαν διατελέσει βουλευτές του Ελληνικού Κοινοβουλίου και έχασαν τη ζωή τους στη διάρκεια του Ολοκαυτώματος. Ολοκληρώνοντας την ομιλία του, ο Πρόεδρος της

Βουλής κάλεσε τους παρευρισκομένους να τηρήσουν ενός λεπτού σιγή στη Μνήμη των θυμάτων.

Ακολούθησε η ομιλία του υπουργού Παιδείας κ. Νίκου Φίλη, ο οποίος αναφέρθηκε στις ιστορικές διαστάσεις του Ολοκαυτώματος, στη σημασία του εγκλήματος της γενοκτονίας, αλλά και στις σημερινές ευθύνες θεσμών και κοινωνίας για την παιδεία της νέας γενιάς.

Ο κ. Φίλης αναφέρθηκε, επίσης, σε σειρά συγκεκριμένων ενεργειών που έχει προχωρήσει το υπουργείο Παιδείας με στόχο «να δώσει την ευκαιρία σε εκπαιδευτικούς και μαθητές να κατανοήσουν τη σημασία του Ολοκαυτώματος για την παγκόσμια και την ελληνική ιστορία».

Ο κ. Φίλης απευθύνθηκε και στους «Έλληνες αντισημίτες, που δεν χάνουν ευκαιρία», όπως είπε, «να αμφισβητήσουν τον πατριωτισμό των Ελλήνων Εβραίων με κάθε είδους πιθανούς και απίθανους τρόπους», λέγοντας χαρακτηριστικά: «Το αίμα των Ελλήνων Εβραίων χύθηκε για την ελευθερία της Ελλάδας, όπως και το αίμα των υπολοίπων Ελλήνων πολιτών, όποτε η πατρίδα το χρειάστηκε. Και πώς θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά όταν κατοικούν σ' αυτά τα χώματα από την αρχαιότητα;».

Στις 20 Απριλίου 2016, έγινε στον προ του περιστευλίου χώρο της Βουλής η τελετή αποκαλυπτηρίων αναθηματικής στήλης αφιερωμένης στους Έλληνες Εβραίους που είχαν διατελέσει βουλευτές και αφανίστηκαν κατά το Ολοκαύτωμα.

Ο Πρόεδρος της Βουλής στον χαιρετισμό του τόνισε τη σημασία και τον συμβολισμό της στήλης λέγοντας χαρακτηριστικά: «Η παρουσία μας εδώ και η στήλη αυτή, η οποία θα μείνει για πάντα στο Ελληνικό Κοινοβούλιο, είναι η ελάχιστη τιμή που πρέπει να αποδώσουμε –έστω και πολύ καθυστερημένα– για τη μεγάλη αυτή θυσία. Και με την ευχή, με τη θέληση όλων μας, ποτέ πια, ποτέ ξανά, να μην υπάρξουν τέτοιες θηριωδίες, να μην υπάρξουν θύματα για τα οποία θα χρειαστεί μετά από χρόνια, λίγα ή πολλά δεν παίζει ρόλο, να ανεγείρονται στήλες για να τιμηθούν οι θυσίες τους».

Ο κ. Βούτσης ανέφερε για τους βουλευτές των οποίων τα ονόματα είναι χαραγμένα στην αναθηματική στήλη: «Συνάδελφοί μας ήταν ο Δανιήλ Αλλαλούφ, ασφαλιστής το επάγγελμα, που θανατώθηκε στο Άουσβιτς Μπίρκεναου, ο Ζακ Βεντούρα, δημοσιογράφος, που εξοντώθηκε επίσης στο Άουσβιτς Μπίρκεναου, ο Μισέλ Καζές, τυπογράφος, που εκτελέστηκε με άλλους 27 Αναφιώτες στις 30 Δεκεμβρίου του '42 στο Κόκκινο Σπίτι του συνοικισμού Δόξας ως αντίποινα για σαμποτάζ στον σιδηροδρομικό σταθμό Γουμένισσας, ο Λεόν Γκατένιο, που εξοντώθηκε στο Άουσβιτς Μπίρκεναου, ο Μιντές Μπενσαντζή, δημοσιογράφος, που εξοντώθηκε στο Άουσβιτς, ο Ισαάκ Σιακκή, έμπορος, που επίσης εξοντώθηκε στο Άουσβιτς, ο Δαβίδ Σουλάμ, επαγγελματίας, που εκτελέστηκε ως αντίποινα για υλικές ζημιές σε αυτοκίνητα και οπλισμό του ιταλικού στρατού, και ο Αλβέρτος Τσενίο, έμπορος, που και αυτός εξοντώθηκε στο Άουσβιτς Μπίρκεναου».

Η εβραϊκή κοινότητα τιμά τους σωτήρες της

ΜΝΗΜΕΙΟ «ΕΛΛΗΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΝ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ»

Με τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου των Ελλήνων Δικαιών των Εθνών, στο προαύλιο της Συναγωγής Μπεθ Σαλόμ της Αθήνας, που έγιναν στις 27 Ιανουαρίου 2016, στα πλαίσια των εκδηλώσεων για την Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος, ο Ελληνικός Εβραϊσμός απέδωσε την οφειλόμενη τιμή στους ήρωες της Κατοχής, τους Έλληνες Χριστιανούς συμπατριώτες που με αυταπάρνηση έσωσαν πολλούς Εβραίους, θέτοντας σε κίνδυνο τη δική τους ζωή και εκείνη των οικογενειών τους.

«Οι Εβραίοι έχουν μία παραπάνω αίσθηση, αυτή της Μνήμης», τόνισε χαρακτηριστικά στην ομιλία του ο εμπνευστής του Μνημείου κ. Βενιαμίν Αλμπάλας, τ. πρόεδρος του ΚΙΣΕ και της Ι.Κ. Αθηνών, και πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Εβραϊκών Κοινοτήτων. Είναι γεγονός ότι οι Εβραίοι επιζώντες, μετά το τραύμα του διωγμού και της Κατοχής, αναζήτησαν τους σωτήρες για να τους τιμήσουν. Παράλληλα, το Ισραήλ τους απονέμει τον τίτλο και το μετάλλ-

λιο του «ΔΙΚΑΙΟΥ μεταξύ των Εθνών», που αποτελεί την ανώτερη κρατική διάκριση, επισημοποιώντας έτσι την αναγνώριση και την παντοτινή ευγνωμοσύνη προς τους ανθρώπους που με τις πράξεις τους έδωσαν την ανώτερη και ευγενέστερη αξία στη λέξη «Ανθρωπος», προσδίδοντας της μια υπερβατική έννοια.

Τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου έγιναν από τον Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας κ. Προκόπη Παυλόπουλο, παρουσία απογόνων των Δικαίων και επιζώντων της Κατοχής.

Ομιλίες για τη σημασία και το ρόλο του Μνημείου εκφωνήθηκαν από τον πρόεδρο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών κ. Μίνο Μωυσή, τον πρόεδρο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος κ. Μωϋσή Κωνσταντίνη και τον κ. Β. Αλμπάλα.

Το Μνημείο των Ελλήνων Δικαίων υλοποιήθηκε με απόφαση και ενέργειες της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών και χορηγίες των: Ι.Κ. Αθηνών, Ι.Κ. Θεσσαλονίκης, Μωϋς Γιουσουρούμ και του Ιδρύματος Gariwo, the Gardens of the Righteous. Φιλοτεχνήθηκε από τις κυρίες Ματίλντα Μπεράχα, αρχιτέκτονα, Κέλλη Κόβο γραφίστα και Αναστασία Φιλιππούλου αρχιτέκτονα, είναι ιδιαίτε-

ρο και πρωτότυπο, διαδραστικό και γεμάτο συμβολισμούς και μηνύματα.

Χώρος: Είναι τοποθετημένο στα κάγκελα του προαυλίου της Συναγωγής Αθηνών γιατί εκεί συγκεντρώνονταν οι Εβραίοι της Αθήνας για να καταγραφούν, βάσει της γερμανικής διαταγής της 4.10.1943. Εκεί διαδόθηκαν οι ψίθυροι για την ανάγκη διαφυγής και οι Εβραίοι ξεκίνησαν την αγωνιώδη αναζήτηση καταφυγίων. Επίσης, εκεί συγκεντρώθηκαν και οι 800 Εβραίοι που την μοιραία Παρασκευή 24.3.1944 συνελήφθησαν από τη Γκεστάπο και εκτοπίστηκαν αρχικά στο Χαϊδάρι και στη συνέχεια στο Άουσβιτς.

Σχέδιο: Το σχήμα του Μνημείου είναι επίσης χαρακτηριστικό. Δεν απεικονίζει απλώς ένα βιβλίο, είναι ένα βιβλίο. Στο εξώφυλλό του ένα δέντρο, σύμβολο της ζωής στην εβραϊκή πίστη. Στις εσωτερικές μεταλλικές σελίδες του -που ο επισκέπτης μπορεί κυριολεκτικά να τις ξεφυλλίσει, καθώς κινούνται γύρω από έναν άξονα, τη ράχη του βιβλίου- είναι χαραγμένα τα 328 ονόματα των Ελλήνων Δικαίων. Στη βάση του η επιγραφή «Όποιος σώζει μια ζωή σώζει τον κόσμο όλο».

Επαγγελματική

Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης¹

Του ΛΕΟΝ ΣΑΛΤΙΕΛ

1. Εισαγωγή

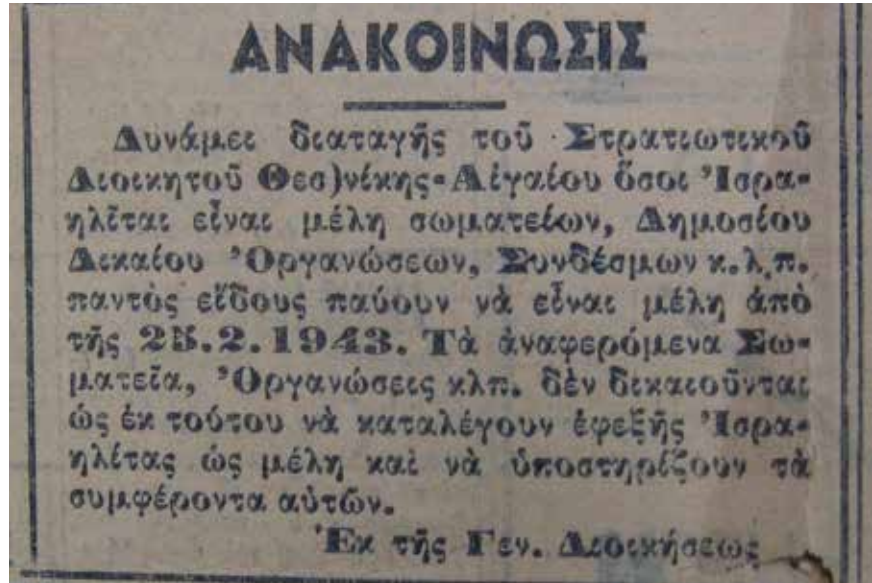
Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ευρώπης δεν θα μπορούσε να οργανωθεί και να εκτελεστεί αν δεν υπήρχαν οι δομές των γραφειοκρατικών μηχανισμών και των κοινωνικών φορέων, οι οποίες επηρέαζαν όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής. Ο μελετητής δεν πρέπει ποτέ να ξεχνά τον κεντρικό ρόλο της Ναζιστικής Γερμανίας στην εκτέλεση του Ολοκαυτώματος. Ωστόσο, οι Ναζί από μόνοι τους δεν θα μπορούσαν να τα καταφέρουν. Συνεπώς, όταν εξετάζεται το Ολοκαύτωμα με μεγαλύτερη λεπτομέρεια η λήψη αποφάσεων σε τοπικό επίπεδο αποκτά κεντρικό ρόλο.

Οι Γερμανοί εξέδιδαν τις διαταγές αλλά την εφαρμογή τους επωμίζονταν όχι μόνον οι δημόσιοι λειτουργοί, οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι και οι δημοτικοί υπάλληλοι, αλλά ακόμη οι δήμαρχοι, οι επικεφαλής επαγγελματικών σωματείων και ενώσεων, καθώς και άλλοι εκπρόσωποι της τοπικής διοίκησης. Οι αποφάσεις τους επηρέαζαν την περιθωριοποίηση, την γκετοποίηση, το θέμα των περιουσιών, ακόμη και την εκτόπιση των Εβραίων προς τα στρατόπεδα θανάτου. Στην κορυφή αυτών των μηχανισμών συναντά κανείς την πολιτική, οικονομική και πνευματική ελίτ κάθε χώρας και πόλης.

Αλληλεγγύη κατά το Ολοκαύτωμα

Στην προσπάθεια να διερευνήσουμε τα θέματα αυτά, θα εξετάσουμε την περίπτωση της Θεσσαλονίκης, του πιο σημαντικού εβραϊκού κέντρου στην προπολεμική Ελλάδα. Η εβραϊκή κοινότητα ήταν καλά ενσωματωμένη στη ζωή της πόλης, με το 50% περίπου των μελών της να ζουν σε κεντρικές περιοχές, πλάι με τον χριστιανικό πληθυσμό. Κατά συνέπεια, τα δεινά της κατά τη διάρκεια των ναζιστικών διωγμών ήταν ορατά και έγιναν αισθητά από το σύνολο της κοινωνίας της πόλης και της δημόσιας διοίκησης.

Η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί σε μία όψη της εφαρμογής των ναζιστικών μέτρων κατά των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, εκείνη της διαταγής να διαγραφούν όλοι οι Εβραίοι από μέλη των επαγγελματικών σωματείων. Χρησιμοποιώντας αρχεία τεσσάρων επαγγελματικών σωματείων²—ανεξερευνητα μέχρι σήμερα αναφορικά με την ιστορία του Ολοκαυτώματος— η μελέτη θα τεκμηριώσει πως οι φορείς της τοπικής κοινωνίας και οι ιθύνοντες, κατά τρόπο «λογικό» και «νόμιμο», διευθέτησαν το άνευ προηγουμένου ζήτημα της περιθωριοποίησης των Εβραίων της πόλης. Όλα αυτά κατά την περίοδο που προηγήθηκε, αλλά και εν μέρει συνέπεσε, με την γκετοποίηση και την αρχή των εκτοπίσεών τους προς τα ναζιστικά στρατόπεδα θανάτου. Θα καταδείξει, επίσης, το πως οι ηγεσίες αυτών των επαγγελματικών σωματείων, οι οποίες κατάρτιζαν την επιχειρηματική και κοινωνική ελίτ της πόλης, καλά συνδεδεμένες με τον πολιτικό και πνευματικό κόσμο και με πρόσβαση στις Γερμανικές αρχές, έδειξαν μια παθητική και αδιάφορη στάση και δεν χρησιμοποίησαν το πολιτικό τους βάρος για να στηρίξουν τους Εβραίους συμπατριώτες τους.

Ανακοίνωση δημοσιευμένη στη «Νέα Ευρώπη» όπου η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας ενημερώνει σχετικά με την εντολή διαγραφής των Εβραίων από σωματεία και ενώσεις.

2. Διαταγή διαγραφής των Εβραίων από τα επαγγελματικά σωματεία

Στις 6 Φεβρουαρίου 1943, οι άντρες του Αντολφ Άιχμαν, οι αξιωματικοί των SS Ντίτερ Βισλιτσένου και Αλόις Μπρούνερ έφτασαν στη Θεσσαλονίκη με σκοπό την εφαρμογή της «Τελικής Λύσης». Ένα από τα μέτρα που πήραν ήταν η διαγραφή όλων των Εβραίων από τα επαγγελματικά σωματεία της πόλης. Η διαταγή, με ημερομηνία 25 Φεβρουαρίου 1943, υπογράφηκε από τον

Το πρωτότυπο της διαταγής για τη διαγραφή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης από τα επαγγελματικά σωματεία και ενώσεις, με ημερομηνία 25 Φεβρουαρίου 1943 και υπογραφή του Μαξ Μέρτεν. Αρχικά Yad Vashem, δωρεά Μικαέλ Μόλχο.

Δημοσιογραφική ταυτότητα του Μπαρούχ Σιμπή με ημερομηνία εγγραφής 10 Δεκεμβρίου 1939. Ενώ η ταυτότητα ίσχυε μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1945, ο Σιμπή διαγράφηκε στις 8 Σεπτεμβρίου 1942. Αρχείο Ιάκωβου Σιμπή.

Μαξιμίλιαν (Μαξ) Μέρτεν, τον Γερμανό αξιωματικό αρμόδιο για τις πολιτικές υποθέσεις, και εστάλη στο γραφείο του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας Βασιλείου Σιμωνίδη και στην Ισραηλιτική Κοινότητα.

Τα μέτρα αυτά αποτελούσαν τμήμα του ναζιστικού αντισημιτικού «εγχειριδίου» και στόχευαν στην απομόνωση του εβραϊκού πληθυσμού και στην πολιτική, κοινωνική, και οικονομική περιθωριοποίησή του. Για πολλές δεκαετίες οι Εβραίοι ήταν στο επίκεντρο της ζωής της πόλης, έχοντας συχνά ηγετικές θέσεις σε πολλά από τα επαγγελματικά σωματεία. Με μια γρήγορη ματιά στις συνθέσεις των διοικητικών συμβουλίων αρκετών σωματείων εντοπίζονται πολλά εβραϊκά ονόματα. Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζει παράλληλα την οικονομική επιρροή της κοινότητας. Αν και σε παρακμή,³ οι εβραϊκές επιχειρήσεις συνέχισαν να παίζουν σημαντικό ρόλο ακόμη και όταν τέθηκαν σε ισχύ τα πρώτα μαζικά αντισημιτικά μέτρα, στις 11 Ιουλίου 1942, στην Πλατεία Ελευθερίας, όπου όλοι οι Εβραίοι άντρες ηλικίας 18-45 υποχρεώθηκαν να συγκεντρωθούν για να καταγραφούν για καταναγκαστική εργασία.⁴

Ο Γιομτώβ Γιακοέλ, νομικός σύμβουλος της Ισραηλιτικής Κοινότητας, εξηγούσε ότι το μέτρο της διαγραφής των Εβραίων από τα επαγγελματικά σωματεία και ταμεία «έθιγε ουσιαδώς την οικονομική και βιοτικήν αυτών κατάσταση», με τις συνέπειες να είναι «εξοντωτικά διά τούτους». Οι Εβραίοι βιομήχανοι, βιοτέχνες, έμποροι και επαγγελματίες δεν μπορούσαν να προμηθευτούν πρώτες ύλες και εμπορεύ-

μα, ούτε μπορούσαν να τα εισάγουν από το εξωτερικό. Οι συνταξιούχοι δεν μπορούσαν να πάρουν τις συντάξεις τους και τόσο οι ίδιοι όσο και οι οικογένειές τους στερήθηκαν των παροχών ιατρικής και φαρμακευτικής περιθαλψής.⁵ Εκείνο που ο Γιακοέλ αγνοούσε ήταν ότι τα μέτρα αυτά αποτελούσαν τμήμα του οργανωμένου σχεδίου των Ναζί για την

περαιτέρω περιθωριοποίηση της εβραϊκής κοινότητας πριν από την εκτόπισή της στα στρατόπεδα του θανάτου που ξεκίνησε λίγες εβδομάδες αργότερα.

Ο ελεγχόμενος από τους Ναζί Τύπος της πόλης χαιρέτισε τα μέτρα:

ΜΕΤΡΑ ΑΜΥΝΗΣ

Άξιον παντός επαίνου το μέτρον περί εκβολής των Εβραίων από τα σωματεία, τας οργανώσεις, τους συνδέσμους κ.τ.λ. Οι Εβραίοι, οι οποίοι επί σειράν αιώνων μας κατεπρόδωσαν, μας ελήστευσαν και διέπραξαν πάσης φύσεως ατιμίαν εναντίον της χώρας μας, δεν έχουν θέσιν εντός των πλαισίων των ελληνικών οργανώσεων.

Είνε οι επιβλαβείς, οι ανεπιθύμητοι, οι συνωμοτούντες εις βάρος μας ξένοι, από τους οποίους πρέπει να μας χωρίξη η απόστασις. Αρκετά υπέστημεν. Είνε καιρός να συνέλθωμεν και να προχωρήσωμεν αποφασιστικοί εις το σωτήριο έργον της εξυγιάνσεως της χώρας μας από του εβραϊκού μιάσματος. Τα ληφθέντα κατά των Εβραίων μέτρα είναι μέτρα στοιχειώδους αμύνης, μέτρα τα οποία πρέπει να τηρηθούν εν όλη των τη αυστηρότητι.⁶

3. Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας – Θράκης

Η πρώτη οργάνωση που απέπεμψε όλα τα μέλη της που ήταν Εβραίοι ήταν η Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης. Ήδη από τις πρώτες ημέρες αφότου ο Γερμανικός Στρατός εισήλθε στην Θεσσαλονί-

κη οι περισσότερες εφημερίδες εξαναγκάστηκαν να κλείσουν, μεταξύ αυτών και όλες οι εβραϊκές. Μόνο δύο ημερήσιες εφημερίδες επιτράπηκε να κυκλοφορούν: η πρωινή «Νέα Ευρώπη» και η «Απογευματινή», αμφότερες υπό τη διοίκηση Ελλήνων συνεργατών των Γερμανών. Το καλοκαίρι του 1942, η Γερμανική υπηρεσία προπαγάνδας «Propagandastaffel» εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη. Κατήσχε τα εμπορεύματα από όλα τα εβραϊκά χαρτοπωλεία και τυπογραφεία, που αποτελούσαν την πλειοψηφία στην αγορά, και προχώρησε στη διαχείριση των προμηθειών χάρτου μέσω ενός νεοσυσταθέντος γραφείου Ελλήνων δημοσιογράφων.⁷

Παρόλα αυτά, οι Εβραίοι παρέμειναν εγγεγραμμένα μέλη της Ένωσης Συντακτών. Η κατάσταση άλλαξε στις 8 Σεπτεμβρίου 1942 όταν ο επισκέπτης διευθυντής του Γραφείου Τύπου της Γερμανικής Πρεσβείας στην Αθήνα, Χέρμπερτ Σφαίρμπελ, εξέφρασε την «κατάπληξίν του» για το ότι υπήρχαν μέλη της Ένωσης που ήταν Εβραίοι. Κατόπιν αυτής της παρατήρησης και «διαπιστωθέντος δε ότι αι Ισραηλιτικά Εφημερίδες δεν πρόκειται να επανεκδοθούν» το συμβούλιο ομόφωνα αποφάσισε την διαγραφή των Εβραίων μελών από τα μητρώα του, ήτοι τους Λαζάρ Ελιέζερ, Μπαρούχ Σιμπή, Ζακ Βεντούρα και του δόκιμου μέλος Μεντές Ματαράσσο.⁸

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η διαγραφή των Εβραίων έγινε πριν τεθούν σε ισχύ οι Νόμοι της Νυρεμβέργης, τον Φεβρουάριο του 1943. Συνεπώς, η Ένωση Συντακτών της Θεσσαλονίκης επέδειξε ακόμη σκληρότερη στάση απέναντι στους Εβραίους μέλη της σε σχέση με τα υπόλοιπα επαγγελματικά σωματεία. Μία πιθανή εξήγηση είναι ότι οι μόνοι δημοσιογράφοι που εργάζονταν κατά τη διάρκεια της Κατοχής ήταν εκείνοι στον φιλο-ναζιστικό και δωσιλογικό Τύπο. Υπ'αυτές τις συνθήκες, οι Εβραίοι δημοσιογράφοι έτυχαν της ελαχιστότατης συμπαράστασης εκ μέρους των συναδέλφων τους.

4. Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης

Ενα σημαντικό μέρος της εβραϊκής κοινότητας, που αριθμούσε 50.000 μέλη, απασχολούνταν στο εμπόριο και σε συναφείς δραστηριότητες. Το 1938 οι Εβραίοι αποτελούσαν το 38% των μεγαλύτερων εμπόρων της πόλης, ποσο-

στό που ανερχόταν σε 234 από τις 601 επιχειρήσεις της πόλης.⁹ Από την ίδρυση του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης (ΕΒΕΘ) το 1919, 53 Εβραίοι υπηρέτησαν σε ηγετικές θέσεις της διοίκησής του.¹⁰

Τον Φεβρουάριο του 1943 υπήρχαν 2.300 εβραϊκά καταστήματα και επιχειρήσεις,¹¹ των οποίων οι περισσότεροι ιδιοκτήτες ήταν μέλη του Εμπορικού Επιμελητηρίου. Στα πρακτικά του Επιμελητηρίου μπορούμε να δούμε τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόστηκε η διαταγή της 25^{ης} Φεβρουαρίου για διαγραφή των Εβραίων από τα Σωματεία, σε έναν από τους πλέον εξέχοντες φορείς της πόλης.

Στην αρχή της Συνεδρίασης της 27^{ης} Φεβρουαρίου 1943¹² υπό την προεδρεία του προέδρου του ΕΒΕΘ Αλέξανδρου Κράλλη, ετέθη υπόψη των μελών ότι η εφημερίδα «Νέα Ευρώπη»¹³ είχε δημοσιεύσει εκείνη την ημέρα μια ανακοίνωση του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας που έλεγε ότι, σε συνέχεια διαταγής του Γερμανού Στρατιωτικού Διοικητή, όλοι οι Εβραίοι παύονται από μέλη συνδέσμων και εργατικών σωματείων από την 25^η Φεβρουαρίου. «Τα αναφερόμενα Σωματεία, Οργανώσεις κ.λπ. δεν δικαιούνται ως εκ τούτου να καταλέγουν εφεξής Ισραηλίτας ως μέλη και να υποστηρίζουν τα συμφέροντα αυτών», έγραφε η ανακοίνωση.¹⁴

Το Δ.Σ. αμέσως αποφάσισε να παύσει όλες τις υπηρεσίες του προς Εβραίους και να διαγράψει όλους τους Εβραίους από μέλη. Οι μόνες δύο διευκρινίσεις που τα μέλη του Δ.Σ. συμφώνησαν να ζητήσουν από τον Γενικό Διοικητή αφορούσαν τις επιχειρήσεις μικτής ιδιοκτησίας και τους Εβραίους με ξένη υπηκοότητα.¹⁵ Στη συνέχεια, το Δ.Σ. προχώρησε στη συζήτηση των υπόλοιπων θεμάτων της ημερησίας διάταξης.

Από τη γρήγορη και ομαλή έκβαση της συζήτησης και της απόφασης που ελήφθη μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι η διαταγή των Ναζί ήταν ήδη γνωστή στα μέλη του Δ.Σ. και ότι οι πρακτικές λεπτομέρειες της εφαρμογής της είχαν συζητηθεί πριν την έναρξη της συνεδρίασης, παρότι δεν τους είχε αποσταλεί επίσημα. Οι τέσσερις Εβραίοι επιχειρηματίες που υπηρετούσαν στο Δ.Σ., Σαμ Αρδίττη, Αλμπέρ Αρδίττη, Μπενίκο Σαλτιέλ και Αλμπέρ Τσένιο, διαγράφηκαν όλοι τους, όπως και οι τέσσερις Εβραίοι υπάλληλοι του Επιμελητηρίου, Αλ.

Εβραίοι μέλη του Εμπορικού Επιμελητηρίου προπολεμικά: Αλμπέρ Τσένιο, Σαλιέλ Κοέν, Ισχάκ Αμαρίλιο, Σεμτόβ Ναχμίας και άλλοι. Πηγή: Ζιχρόν Σαλονίκη, επιμ. Δαβίδ Ρεκανάτη (Τελ Αβίβ, 1986), β' τόμος, σελ. 202.

Αβραβανέλ, Μαρί Πέσσαχ, Δάριο Σαλιέλ και Σαμ Ασσέρ.¹⁶

Κατά την επόμενη συνεδρίαση της 4^{ης} Μαρτίου 1943, ο Γενικός Διοικητής απάντησε στο αίτημα για διευκρινίσεις. Στο πρώτο ζήτημα, η απάντηση ήταν ότι όλες οι εβραϊκές επιχειρήσεις έπρεπε να διαγραφούν.¹⁷ Στο δεύτερο, το Επιμελητήριο θα έπρεπε να ζητήσει πληροφορίες από την Ισραηλιτική Κοινότητα. Ο Κράλλης ανέθεσε στο τέως μέλος του Δ.Σ., τον Τσένιο, το έργο αυτό. Στη συνέχεια, το Συμβούλιο αποφάσισε τη διαγραφή όλων των εβραϊκών επιχειρήσεων από μέλη του Επιμελητηρίου.¹⁸

Για αρκετούς μήνες μετά από τα συγκεκριμένα γεγονότα, το Επιμελητήριο συζητούσε το θέμα διορισμού μεσεγγυούχων στις επιχειρήσεις των εκτοπισθέντων Εβραίων. Ο Κράλλης υποστήριζε ότι το Επιμελητήριο έπρεπε να εισπράξει τις συνδρομές μέλους των Εβραίων για τις χρονιές 1942–43 από την ρευστοποίηση των επιχειρήσεών τους.¹⁹

Είναι αξιοσημείωτο ότι το ΕΒΕΘ έλαβε εύκολα και γρήγορα την απόφαση να διαγράψει τους Εβραίους από μέλη του, χωρίς να προβάλλει κανένα νομικό, διαδικαστικό ή άλλο ζήτημα, ενώ απείχε μακράν του να εκφράσει αλληλεγγύη ή συμπάρασταση προς τους Εβραίους συναδέλφους. Ο Γιακοέλ κατέκρινε τη στάση αυτή γράφοντας:

«Το θλιβερόν δε σύμπτωμα εν προκειμένω υπήρξεν η παντελής έλλειψις συναδελφικής αλληλεγγύης, εις τας εμπορικές και επαγγελματικές κυρίως τάξεις. Διότι, καθόσον ο γράφων είναι εις θέσιν να γνωρίζη, αι διοικήσεις των οργανισμών τούτων εις ουδεμίαν προέβησαν, ούτε προς τας ελληνικάς διοικητικάς αρχάς, εκδήλωσιν ή ενέργειαν υπέρ των δια-

*γραπτέων Ισραηλιτικών μελών, μετά των οποίων η πολυετής συνεργασία ώφειλε να τους έχει στερεώσει τους δεσμούς των».*²⁰

Την ίδια περίοδο, περί τα τέλη Φεβρουαρίου ή τις αρχές Μαρτίου 1943, ο Γιακοέλ «συνοδευόμενος από δύο εξέχοντα μέλη του ισραηλιτικού εμπορικού κό-

σμου» είχε μυστική συνάντηση στο σπίτι του προέδρου «της μεγαλύτερας και επισημοτέρας των οικονομικών οργανώσεων της πόλεως, γνωστόν μεγαλέμπορον και επιχειρηματίαν, συνδεόμενον στενώς μετά πολλών ισραηλιτικών εμπορικών οίκων, εις βαθμόν ώστε να ομιλή και ο ίδιος την ισπανοεβραϊκήν διάλεκτον».²¹ Ο Γιακοέλ πιθανότατα αναφερόταν στον Κράλλη και έδωσε μια σύνοψη της συνάντησης:

*«Κατά την συνάντησιν ταύτην εξετέθη η δεινή θέσις του εβραϊκού στοιχείου και εξιτήθη η συμβολή του προς αντιμετώπισιν της καταστάσεως. Με δικαιολογημένην έκπληξιν ο γράφων διεπίστωσε την ψυχράν και παθητικήν στάσιν του αξιωματούχου τούτου ενώπιον των εκτεθέντων, και του οποίου η μόνη θετική εκδήλωσις του υπήρξε η παραπομπή των προσελθόντων εις πρόσωπα φιλικά του Στρατιωτικού Διοικητού Θεσσαλονίκης-Αιγαίου προς επέμβασιν».*²²

Οι αποφάσεις της ηγεσίας του ΕΒΕΘ ελήφθησαν ταχύτατα. Αλλά θα μπορούσε να υπάρξει μια άλλη έκβαση των γεγονότων. Οι πρόεδροι τεσσάρων Αθηναϊκών επιχειρηματικών οργανώσεων, στις 20 Μαρτίου 1943, απηύθυναν έκκληση προς τον Έλληνα Υπουργό Οικονομικών και Εθνικής Οικονομίας υποστηρίζοντας τους Εβραίους, παίρνοντας ανοιχτά θέση σε ένα θέμα επί του οποίου οι συνάδελφοί τους της Θεσσαλονίκης επίμονα αρνήθηκαν να τοποθετηθούν. Παράλληλα, μαζί με άλλους «εξέχοντες Έλληνες», με επικεφαλής τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, υποστηρίξαν τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης σε δύο επιστολές που απέστειλαν στον κατοχικό

πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο στις 23 Μαρτίου 1943 και στον Γερμανό πρέσβη Γκύντερ Άλτενμπουργκ, στις 24 Μαρτίου 1943.²⁴

Το Επιμελητήριο της Θεσσαλονίκης είχε στη διάθεσή του εναλλακτικές λύσεις για να εκφράσει την αλληλεγγύη του στους διωκόμενους Εβραίους. Ωστόσο, απέστρεψε το βλέμμα του από το δράμα των Εβραίων μελών του, των επί σειρά δεκαετιών συναδέλφων και συναεταίρων.

5. Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης

Ο Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης (ΔΣΘ) πληροφορήθηκε τη διαταγή των Ναζί για τη διαγραφή των Εβραίων μελών του Συλλόγου από τον τοπικό Τύπο, δηλαδή τη «Νέα Ευρώπη» της 3^{ης} Μαρτίου 1943 που αναδημοσίευσε τη διαταγή της 25^{ης} Φεβρουαρίου. Παρότι δεν βρέθηκε βιβλίο Πρακτικών ώστε να διερευνηθεί το περιεχόμενο κάποιας συζήτησης για το θέμα, ο Σύλλογος έστειλε μια επιστολή, με ημερομηνία 29 Μαρτίου 1943, στο Υπουργείο Δικαιοσύνης στην Αθήνα, ζητώντας διευκρινίσεις. Η επιστολή, υπογεγραμμένη από τον προεδρεύοντα Ιωάννη Τσιτσικλή²⁵ ζητούσε:

*«Κατόπιν της εν τω τύπω Θεσ/νίκης εφημερίδος Ν. Ευρώπη υπό ημερομηνίαν 3 Μαρτίου ε.έ. δημοσιευθείσης ανακοινώσεως εκ της Γενικής Διοικήσεως [...] έχομεν την τιμήν να παρακαλέσωμεν υμάς όπως γνωρίσετε ημίν αν δια μόνης της ανακοινώσεως ταύτης δέον να διαγράψωμεν εκ του μητρώου του ημετέρου Συλλόγου τα μέλη αυτού συμφώνως τω Νόμω Ισραηλίτας Δικηγόρους ή κατόπιν προς τούτο Διατάγματος Υμών».*²⁶

Στο Αρχείο του ΔΣΘ δεν βρέθηκε κάποια απάντηση εκ μέρους του Υπουργείου ούτε κάποια συμπληρωματική συζήτηση για το θέμα.²⁷ Μία κατάσταση διαγραφέντων μελών του 1943 περιέχει 22 μέλη μεταξύ των οποίων και οι παρακάτω 17 Εβραίοι δικηγόροι: Γιουμτὼβ Γιακοέλ, Ηλίας Καμχή, Αβραάμ Κοέν, Αλφρέδος Κοέν, Ηλίας Κοέν, Λάζαρος Κοέν, Σιμαντὼβ Κοέν, Ιωσήφ Κρισπή, Αβραάμ Λεβή, Αλβέρτος Μασαράνο, Σαούλ Μωϋσής, Σαμουήλ Ναχμίας, Ηλία Οβαδιά, Ιωσήφ Ρέβαχ, Αλβέρτος Σιακή, Ισαάκ Σιακή και Μενάεμ Φαρατζή. Δίπλα στα ονόματα καταχωρείται ως ημερομηνία δι-

αγραφής τους «25 Φεβρουαρίου 1943» και ως αιτιολογία «Διαταγή Στρατιωτικής Διοικήσεως Θεσσαλονίκης-Αιγαίου». Ο Σαούλ Μωϋσής υπηρετούσε στο Δ.Σ. του Συλλόγου από το 1938.²⁸ Η διαγραφή των υπολοίπων πέντε μη Εβραίων μελών αιτιολογείται είτε λόγω θανάτου είτε λόγω μετοίκησης στην Αθήνα.²⁹

Σε αντίθεση με το Εμπορικό Επιμελητήριο, ο Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης φαίνεται ότι χρησιμοποίησε κάποιες τακτικές καθυστέρησης. Άφησε να περάσουν είκοσι ημέρες από τη στιγμή που πληροφορήθηκε τη διαταγή, έπειτα ζήτησε διευκρινίσεις από το Υπουργείο Δικαιοσύνης ώστε να κερδίσει ακόμη περισσότερο χρόνο.³⁰ Χρησιμοποιώντας αυτές τις διαδικαστικές μεθόδους κατάφερε να καθυστερήσει την εφαρμογή της απόφασης για αρκετές εβδομάδες, παρότι τελικά αναγκάστηκε να συμμορφωθεί με τη ναζιστική εντολή. Ο Γιακοέλ, ως δικηγόρος με διασυνδέσεις, ενδέχεται να έπαιξε κάποιο ρόλο σε αυτή την καθυστέρηση παρότι δεν κάνει καμία τέτοια μνεία στα απομνημονεύματά του. Δυστυχώς λείπει περαιτέρω αρχειακό υλικό για να αποκτήσουμε μια σαφέστερη εικόνα.³¹

6. Σύνδεσμος Βιομηχάνων Μακεδονίας – Θράκης

Ένα άλλο σημαντικό σωματείο στην πόλη ήταν ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων Μακεδονίας–Θράκης. Ιδρυθείς το 1914, ο Σύνδεσμος ήταν δραστήριος σε πολλούς τομείς της οικονομικής και βιομηχανικής ανάπτυξης της περιοχής. Μεταξύ των ιδρυτικών μελών του υπήρχαν τρεις Εβραίοι και αρκετοί άλλοι είχαν θητεύσει σε διοικητικά συμβούλια.³²

Ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων συζήτησε το θέμα της απομάκρυνσης των Εβραίων μελών του στις 10 Μαρτίου 1943. Ο πρόεδρος Δημήτριος Χατζόπουλος είπε ότι δεν υπήρχε ζήτημα για τις εταιρείες περιορισμένης ευθύνης καθώς, ως εκ του νομικού καθεστώτος, θεωρούνταν ελληνικές. Ωστόσο, ο Νομικός Σύμβουλος Δημήτριος Δίγκας, επιφανής δικηγόρος και τέως υπουργός, υποστήριξε ότι τα μέλη του Συνδέσμου είναι φυσικά πρόσωπα βάσει του καταστατικού. Για αυτό και ο Δίγκας πρότεινε να σταλεί επιστολή σε όλα τα μέλη που ήταν Εβραίοι γνωστοποιώντας ότι σύμφωνα με την απόφαση των Αρχών Κατοχής δεν μπορούσαν να παρα-

μείνουν πλέον μέλη του Συνδέσμου, ούτε οι εταιρείες τους μπορούσαν να εκπροσωπούνται από Εβραίους πληρεξούσιους. Ως εκ τούτου, το Δ.Σ. αποφάσισε «όπως διαγραφώσι αι ομόρρυθμαι ισραηλιτικάι εταιρείαι, εγγεγραμμένοι εις τα μητρώα του Συνδέσμου, απευθυνθή δε έγγραφον προς τας Α.Ε., το οποίον παρεκλήθη ο κ. Δίγκας όπως διατυπώση τούτο νομικώς». 34 εβραϊκές εταιρείες διαγράφηκαν εκείνη την ημέρα.

Με βάση τις διαθέσιμες πληροφορίες, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι παρότι ο Σύνδεσμος έκανε δέκα ημέρες για να εξετάσει το θέμα, δεν προέβαλε κανένα νομικό ή άλλο εμπόδιο. Μάλλον ο νομικός σύμβουλος χρησιμοποίησε αυτό το χρονικό διάστημα για να ετοιμάσει τη γνωμάτευσή του και ο Σύνδεσμος αποφάσισε να διαγράψει όλους τους Εβραίους μέλη του κατά τη συνεδρίαση που πρωτοσυζητήθηκε το θέμα.

Συμπέρασμα

Η μελέτη αυτή προσπάθησε να εξετάσει τις λεπτομέρειες της διαδικασίας που ακολούθηθηκε για την απομάκρυνση των Εβραίων από τα επαγγελματικά σωματεία της Θεσσαλονίκης, βάσει της διαταγής των SS της 25^{ης} Φεβρουαρίου 1943, μόλις λίγες εβδομάδες πριν την έναρξη των εκτοπίσεων του συνόλου σχεδόν του εβραϊκού πληθυσμού στο Άουσβιτς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η γραφειοκρατική και νομική διαδικασία προκειμένου να δικαιολογηθεί και να εφαρμοστεί το μέτρο.

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο πραγματοποιήθηκαν στην πόλη μαζικές διαμαρτυρίες που διοργανώθηκαν από κομμουνιστικές οργανώσεις νέων με ευρύτερη συμμετοχή του κόσμου. Πρόκειται για αντιδράσεις που δεν σχετίζονταν με τις εκτοπίσεις των Εβραίων που λάμβαναν χώρα το ίδιο ακριβώς διάστημα, αλλά απευθύνονταν κυρίως κατά των Βουλγαρικών σχεδίων στην περιοχή.

Είναι αλήθεια ότι η πλειοψηφία του απλού λαού ζούσε υπό το ναζιστικό καθεστώς κατοχής, σε κλίμα φόβου, τρόμου και πείνας. Ωστόσο, η πολιτική, κοινωνική, θρησκευτική και δημοτική ηγεσία της Θεσσαλονίκης είχε τη δυνατότητα να υπερασπιστεί τα δικαιώματα των Εβραίων πολιτών. Πράγματι θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το κύρος του φορέα που εκπροσωπούσαν και να προσπαθήσουν να υπο-

νομεύσουν, ή ακόμη και να αντιταχθούν, στα σχέδια των Ναζί, λειτουργώντας ως «ένα φίλτρο προστασίας ενάντια στην αυξανόμενη θυματοποίηση των Εβραίων», όπως γράφει ο Ζακ Σεμελέν.³³

Αυτό δυστυχώς δεν ήταν ο κανόνας στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, αλλά μάλλον η εξαίρεση. Αντιθέτως, οι Εβραίοι επαγγελματίες αντιμετωπίστηκαν με περιφρόνηση, αδιαφορία και –ακόμη χειρότερα– εχθρότητα από τους συναδέλφους και συνεταιρούς τους, με τους οποίους συνδέονταν για πολλές δεκαετίες. Αυτό καθίσταται ακόμη σημαντικότερο εάν σκεφτούμε ότι οι επικεφαλές αυτών των επαγγελματικών σωματείων ήταν διακεκριμένες προσωπικότητες, επιφανείς στον χώρο του εμπορίου και καλά συνδεδεμένοι με την ηγεσία της πόλης. Είχαν πολιτική βαρύτητα καθώς και πρόσβαση σε κυβερνητικούς αξιωματούχους.

Με ένα απολογητικό ύφος, κάποιος θα μπορούσε να ισχυρισθεί ότι οι τοπικοί παράγοντες που έλαβαν τις αποφάσεις κατά των Εβραίων δεν είχαν περιθώριο ελιγμών και, δρώντας υπό καθεστώς πίεσης και απειλής, υποχρεώθηκαν να εφαρμόσουν τις ναζιστικές διαταγές. Σε ό,τι αφορά τα επαγγελματικά σωματεία της Θεσσαλονίκης, μελετώντας όλο το διαθέσιμο αρχειακό υλικό και τις μεταπολεμικές μαρτυρίες, δεν βρέθηκε κανένα στοιχείο που να υποδεικνύει απειλή. Το Εμπορικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιήσει την τακτική του Δικηγορικού Συλλόγου ή ακόμη και την ενεργητική στάση των ομολόγων του της Αθήνας και να εκφράσει αλληλεγγύη προς τους Εβραίους συναδέλφους. Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι η επιχειρηματική κοινότητα των Αθηνών έδειξε μεγαλύτερη συμπάρασταση και ενδιαφέρον για τους Εβραίους συναδέλφους της Θεσσαλονίκης από ότι οι συμπολίτες τους συνάδελφοι. Σε γενικές γραμμές προκύπτει ότι η Αθήνα έκανε περισσότερα για να σώσει τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης από ότι η γενέτειρά τους.

Η Θεσσαλονίκη έχασε πάνω από το 90% των Εβραίων της κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος, 20% του πληθυσμού της πόλης. Κανείς δεν μπορεί να γνωρίζει πως τα γεγονότα αυτά θα μπορούσαν να είχαν διαδραματιστεί, αν υπήρχε περισσότερη αλληλεγγύη προς τους διωκόμενους Εβραίους από τα επαγγελματικά σωματεία, τις αρχές και το ευρύ κοινό.

Παραπομπές:

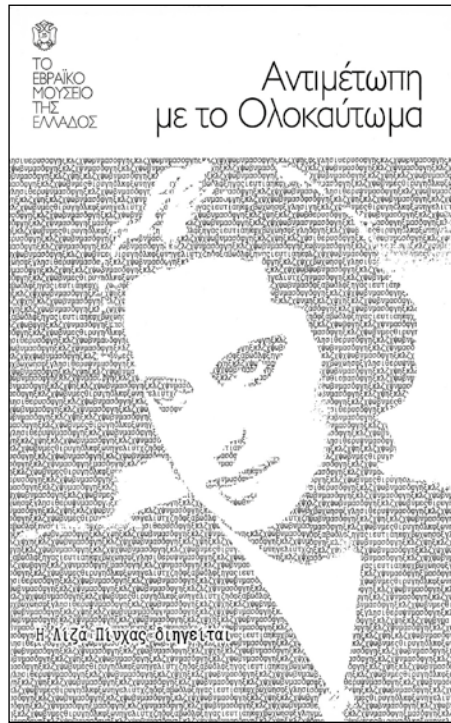
1. Το πλήρες κείμενο της παρούσας μελέτης δημοσιεύθηκε στην Επετηρίδα του 2015 του Κέντρου για την Έρευνα του Αντισημιτισμού του Τεχνικού Πανεπιστημίου του Βερολίνου ως Leon Saltiel, "Professional Solidarity and the Holocaust: The Case of Thessaloniki," *Yearbook of the Center for Research on Antisemitism of the Technical University of Berlin*, Volume 24 (Metropol, Berlin, 2015), σ. 229-248. Διατίθεται επίσης στον ιστότοπο: https://www.academia.edu/19669006/Professional_Solidarity_and_the_Holocaust_The_Case_of_Thessaloniki.
2. Τα Σωματεία που εξετάζονται είναι: η Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης (ΕΣΗΜΕ-Θ), το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης (ΕΒΕΘ), ο Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης (ΔΣΘ) και ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων Βορείου Ελλάδος (ΣΒΒΕ). Ο συγγραφέας ευχαριστεί τους διευθυντές και το προσωπικό της ΕΣΗΜΕ-Θ, του ΕΒΕΘ, καθώς και το αρχείο του Νέστορα Καββαδά για την παραχωρηθείσα πρόσβαση στο αρχείο για την παρούσα έρευνα.
3. Orly C. Meron, *Jewish Entrepreneurship in Salonica, 1912-1940: An Ethnic Economy in Transition* (Sussex Academic Press, Brighton, 2011), σ. 211-216.
4. Για περισσότερες πληροφορίες και το ευρύτερο πλαίσιο, βλ. Leon Saltiel, "Dehumanizing the Dead: The Destruction of Thessaloniki's Jewish Cemetery in the Light of New Sources," *Yad Vashem Studies* (τόμος 42:1, 2014), σ. 14-17.
5. Γιουτσίβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941-1943* (Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ-Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1993), σ. 117-118.
6. *Απογευματινή*, 5 Μαρτίου 1943, σ. 1.
7. Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα*, σ. 97-98.
8. Αρχείο της Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης, Πρακτικά Συμβουλίου, αρ. 22, 8 Σεπτεμβρίου 1942. Παρόντα μέλη: Σήφακας (πρόεδρος), Γιαννιός, Κοσματόπουλος, Ρηγινός, Ζήρας, Καραγεωργόπουλος, Ελευθεριάδης, Κουτούπης.
9. Ιωσήφ Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, τόμος 3ος (Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης και University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000), σ. 1605.
10. Ευαγγελία Βαρέλλα, *Το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης: Χρονικό 1919-1994* (Θεσσαλονίκη, 1994), σ. 18.
11. Στράτος Δορδανάς, «Εξόντωση και λεηλασία: Η Υπηρεσία Διαχειρίσεως Ισραηλιτικών Περιουσιών (ΥΔΠ)», στο συλλογικό έργο Γιώργος Αντωνίου - Στράτος Δορδανάς - Νίκος Ζάικος - Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια* (Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2011), σ. 337.
12. Παρόντα μέλη: Αλέξανδρος Κράλλης (πρόεδρος), Ιωάννης Ιωαννίδης, Αλ. Αναστασιάδης, και ο διευθυντής Κωνσταντίνος Ποιμενίδης.
13. Η ανακοίνωση δημοσιεύθηκε στην τελευταία σελίδα (σ. 4) της *Νέας Ευρώπης* εκείνη την ημέρα. Δημοσιεύθηκε επίσης στην πρώτη σελίδα της *Απογευματινής*.
14. *ό.π.*
15. Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου, Αρ. 96, 27 Φεβρουαρίου 1943, σ. 15.
16. Νίκος Βουργουτζής, *Εμποροι στον Θερμαϊκό* (University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2003), σ. 174 και Βαρέλλα, *Το Επιμελητήριο*, σ. 18.
17. Βάσει της Γερμανικής εντολής της 17^{ης} Φεβρουαρίου 1943, με υπογραφή του αξιωματικού των SS Ντίτερ Βισλιτσένυ, μία επιχείρηση ή ένα κατάστημα χαρακτηριζόταν ως «εβραϊκό» εάν ένας ή περισσότεροι από τους ιδιοκτήτες, συντάκτες ή διευθύνοντες υπαλλήλους ήταν Εβραίοι. Μικαέλ Μόλχο και Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam: Αφιέρωμα εις Μνήμην των Ισραηλιτών Θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι* (Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, 1976), σ. 86-87 (το πρωτότυπο της διαταγής στη σ. 168). Ο Γιακοέλ γράφει ότι μία επιχείρηση θεωρείτο εβραϊκή εάν «Ισραηλίται μετείχον κατά ποσοστόν πλέον των 20%», Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα*, σ. 117.
18. Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων του Δ.Σ., Αρ. 97, 4 Μαρτίου 1943, σ. 17-18.
19. Αρχείο ΕΒΕΘ, Πρακτικά Συνεδριάσεων του Δ.Σ., Αρ. 98, 10 Μαρτίου 1943, σ. 25.
20. Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα*, σ. 118.
21. Γιακοέλ, *ό.π.*
22. Γιακοέλ, *ό.π.*
23. Φωτεινή Κωνσταντοπούλου και Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Οι Έλληνες Εβραίοι: Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών* (Καστανιώτη, Αθήνα, 2000), σ. 265-266.
24. Κωνσταντοπούλου & Βερέμης, *Οι Έλληνες Εβραίοι*, σ. 266-273.
25. Ο Δικηγορικός Σύλλογος τελούσε τυπικά χωρίς επίσημη ηγεσία καθώς ο τώως πρόεδρος Γεώργιος Σερεμέτης είχε διοριστεί Δήμαρχος Θεσσαλονίκης στα τέλη του Φεβρουαρίου 1943.
26. Αρχείο Νέστορα Καββαδά, Δ.Σ.Θ., αρ. πρωτ. 126, 29 Μαρτίου 1943.
27. Ο συγγραφέας δεν ερεύνησε εάν το αρχείο του Ελληνικού Υπουργείου Δικαιοσύνης είναι διαθέσιμο και προσβάσιμο σε μελετητές.
28. Αρχείο Νέστορα Καββαδά, Δ.Σ.Θ., Κατάσταση Μελών του Δ.Σ. του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης από το 1938, 20 Μαΐου 1943. Μία έρευνα του 1938 είχε καταδείξει ότι 14 από τους 345 δικηγόρους της πόλης ήταν Εβραίοι. Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, σ. 1605.
29. Αρχείο Νέστορα Καββαδά, Δ.Σ.Θ., Κατάσταση Διαγραφέντων Δικηγόρων από τα Μητρώα του Συλλόγου το 1943.
30. Οι δικηγόροι της Θεσσαλονίκης φαίνεται ότι είχαν κάνει επιπλέον προσπάθειες για να βοηθήσουν την εβραϊκή κοινότητα. 150 δικηγόροι αναφέρεται ότι έγραψαν στον κατοχικό πρωθυπουργό στην Αθήνα προτείνοντας να μην εκποιστούν οι Εβραίοι αλλά να μεταφερθούν σε ένα νησί του Αιγαίου. Μόλχο & Νεχαμά, *In Memoriam*, σ. 139. Ωστόσο, δεν έχει βρεθεί αντίγραφο τέτοιας επιστολής. Επιπροσθέτως, αρκετοί δικηγόροι και δικαστές έλαβαν μέρος σε πρωτοβουλία για τη διευκόλυνση υιοθεσιών εβραιοπαίδων με στόχο να γλυτώσουν από τις εκτοπίσεις. Το δίκτυο αποκαλύφθηκε από τους Γερμανούς και οι υιοθεσίες ακυρώθηκαν. Βλ. Λεόν Σαλιτιέλ, «Προσπάθειες Διάσωσης Εβραιοπαίδων Θεσσαλονίκης κατά την Κατοχή: Ένα άγνωστο κύκλωμα παράνομων υιοθεσιών», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 127, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2015, σ. 75-78.
31. Με επίσημο έγγραφο του Δικηγορικού Συλλόγου ο συγγραφέας πληροφορήθηκε ότι «ο Σύλλογος δεν διαθέτει τα αρχεία 1942-1943».
32. Όλες οι πληροφορίες προέρχονται από το βιβλίο του Ευάγγελου Χεκίμογλου, *ΣΒΒΕ, Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος: 1915-2015 Τα πρώτα 100 χρόνια* (Θεσσαλονίκη, 2015), σ. 132. Όταν ο συγγραφέας αναζήτησε πρόσβαση στο Αρχείο του Συνδέσμου του ανακοινώθηκε ότι είναι «ιδιωτικό».
33. Jacques Semelin, *Unarmed against Hitler: civilian resistance in Europe, 1939-1943* (Praeger, Westport, CT, 1993), σ. 141. [Ελληνική έκδοση: Ζακ Σεμελέν, *Άοπλοι απέναντι στον Χίτλερ: Η πολιτική αντίσταση στην Ευρώπη 1939-1943*, (Χατζηνικολή, 1993), μτφ. Χρ. Ξανθοπούλου].

[Ο Λεόν Σαλιτιέλ είναι υποψήφιος διδάκτορας σύγχρονης ελληνικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας].

Η μαρτυρία της Λίζας Πίνχας 70 χρόνια μετά¹

Της ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ - ΒΑΣΑΡ

Πιστεύαμε πως σήμερα πια, 70 χρόνια μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και το άνοιγμα των ναζιστικών στρατοπέδων, οι μαρτυρίες των επιζώντων ήταν πια γνωστές. Τουλάχιστον οι γραπτές και οι ολοκληρωμένες, γιατί τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότεροι από τους τελευταίους επιζώντες μιλούν με τη μία ή την άλλη ευκαιρία, διότι το αίτημα για την παρουσία τους αυξάνεται αντιστρόφως ανάλογα με την απώλεια τους, καθώς βαδίζουμε προς τη δίχως μάρτυρες εποχή. Όμως τις γραπτές μαρτυρίες τις θεωρούσαμε πια εκδεδομένες. Γιατί βέβαια το σχέδιο ενός συγκροτημένου βιβλίου είναι άλλη ιστορία από μια προφορική κατάθεση. Μεγάλη έκπληξη, λοιπόν, η έκδοση του βιβλίου *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα — Η Λίζα Πίνχας διηγείται* και μάλιστα δίγλωσση (αγγλικά και ελληνικά) το φθινόπωρο του 2014 από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος,² η οποία αποτελεί εκδοτικό γεγονός. Όταν εκδοθεί και το γαλλικό πρωτότυπο, θα υπάρξει τρίγλωσση η πλουσιότερη και

Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα — Η Λίζα Πίνχας διηγείται, συντονισμός έκδοσης: Ζανέτ Μπαττίνου, μεταγραφή χργρφ.-ελλ. μτφρ.-σημειώσεις: Γαρφαλλιά Μίχα, εισαγωγή: Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, έκδ. Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος, Αθήνα 2014. Το κείμενο αναδημοσιεύεται, με την άδεια του εκδότη, από το *The books' journal*, τ. 63, σ. 50-54, Φεβρ. 2016. Αποτελεί την εισαγωγή της Ο. Βαρώων-Βασάρ στη γαλλική έκδοση που θα κυκλοφορήσει τον Ιούλιο του 2016.

μία από τις σημαντικότερες μαρτυρίες Ελληνοεβραίων.³

Τα συρτάρια και τα αρχεία θα μας εκπλήσσουν λοιπόν ακόμη με τους κρυμμένους θησαυρούς τους, ίσως και για καιρό. Βέβαια αυτές οι μαρτυρίες που γράφτηκαν πριν από δεκαετίες και εκδίδονται μετά θάνατον πρέπει να προσεγγιστούν κατά πρώτο λόγο μέσα στα συμφραζόμενα της εποχής που γράφτηκαν, και κατά δεύτερο λόγο μέσα στα συμφραζόμενα της δικής μας εποχής, στην οποία εκδίδονται και θα διαβαστούν. Η πρώτη, λόγου χάριν, ένδειξη της διαφοράς αυτής εντοπίζεται στον τίτλο που επιλέχθηκε για την ελληνική έκδοση το 2014: *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα*. Η ίδια η Λίζα Πίνχας δεν χρησιμοποίησε ποτέ αυτόν τον όρο, αφού ακόμη δεν είχε επινοηθεί στα χρόνια που έγραφε εκείνη για να κατονομάσει την εξόντωση των Εβραίων στα στρατόπεδα της ναζιστικής «τελικής λύσης».

Η συγγραφέας του χειρογράφου Λίζα Μάνο γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1916 σε μια πολυμελή, εύπορη οικογένεια, αργότερα πα-

ντρεύτηκε τον Ντάριο Πίνχας στη Θεσσαλονίκη έχοντας ως εκ θαύματος γλιτώσει τον θάνατο, όχι μόνο από τους θαλάμους αερίων, αλλά και από τις κακουχίες και τις πορείες θανάτου.⁵ Ενώ πολλοί μετανάστευσαν τα πρώτα χρόνια για το Ισραήλ, τις ΗΠΑ ή άλλες χώρες, εκείνη δεν εγκατέλειψε τον γενέθλιο τόπο ως το τέλος.

Η Λίζα Πίνχας υπήρξε πρωτοπόρος στην Ελλάδα, όχι μόνο με τη συγγραφή της, αλλά και με τη δράση της γύρω από την υποστήριξη των επιζώντων («ομή-

ρους» τους έλεγαν ακόμη, επιζώντες και μάρτυρες θα ονομαστούν από τη δεκαετία του 1980 και μετά), καθώς είχε ιδρύσει την Ένωση Περίθαλψης και Αποκατάστασης Ισραηλιτών Θεσσαλονίκης.⁶ Εκεί βοηθούσε τους επιζώντες να συμπληρώσουν αιτήσεις για να ζητήσουν αποζημιώσεις από τη Γερμανία και φρόντιζε για την αποκατάστασή τους στα πολύ δύσκολα πρώτα χρόνια της επιστροφής.

Πρωτοπόρος, όμως, υπήρξε και με τη δράση της για τη μνήμη της γενοκτονίας των Εβραίων. Σε πολλές από τις μεταπολεμικές τελετές μνήμης που έγιναν στη Θεσσαλονίκη, σ' εκείνες τις σπαραχτικές των δεκαετιών '50 και '60, εκείνη θα λάβει δημόσια το λόγο. Θυμίζω πως τα μνημόσυνα αυτά της εποχής που το πένθος είναι ακόμη ιδιωτική εβραϊκή υπόθεση λαμβάνουν χώρα στη Συναγωγή των Μοναστηριωτών (τη μόνη από τις 35 συναγωγές που γλίτωσε από τη λαίλαπα των Ναζί, γιατί ήταν επιταγμένη από τον Ερυθρό Σταυρό) και δεν αφορούν κανέναν άλλον στην πόλη, εκτός από τους επιζώντες. Η ομιλία της στις 20 Απριλίου 1969 -δημοσιεύεται στο βιβλίο στις σελίδες 298-302- είναι ένα πολύ δυνατό κείμενο που χαρακτηρίζεται από διορατικότητα. Αντιλαμβάνεται ήδη αυτό που θα γίνει κοινή συνείδηση μερικές δεκαετίες αργότερα, δηλαδή τη σημασία της γενοκτονίας. Γράφει:

«Το Άουσβιτς θα πρέπει να αποτελέσει μάθημα.

Η Λίζα Πίνχας (στο κέντρο) και η ελληνοεβραϊκή αντιπροσωπεία στο Άουσβιτς (τέλη δεκαετίας '60).

Κόστισε υπερβολικά ακριβά για να το ξεχάσουμε. Όχι! Δεν θα το επιτρέψουμε. Θα κάνουμε τα πάντα γι' αυτό. Πρέπει να παραμείνει πάντοτε ζωντανό. Τα εκατομμύρια των θυμάτων των ναζιστικών στρατοπέδων το επιβάλλουν.[...] Θέλοντας να τους αφανίσουν, δεν κατάφεραν οι δήμιό τους παρά να τους κάνουν αθάνατους, ενώ οι ίδιοι καλύφθηκαν με ντροπή και όνειδος στους αιώνες των αιώνων. Αυτή είναι η νίκη των νεκρών επί των βαρσανιστών τους».⁷

Στο κείμενο αυτό, η Πίνχας ξεδιπλώνει έναν λόγο εντελώς διαφορετικό από αυτόν της μαρτυρίας. Τον λόγο του ηθικού χρέους των επιζώντων και της στράτευσης στην αναγνώριση αυτής της μνήμης.

Η Σιωπή

Σκέφτομαι πως αν το όνομά της μου ήταν άγνωστο ως τώρα, ήταν γιατί έγραψε δίχως να δημοσιεύσει και έδρασε στα χρόνια της σιωπής. Στα χρόνια που ακόμη επικρατούσε η γενική αδιαφορία και η σιωπή κάλυπτε με βαρύ πέπλο το γεγονός της εξόντωσης περίπου 6.000.000 Ευρωπαίων Εβραίων από τη ναζιστική Γερμανία με μοναδικό κριτήριο την εβραϊκή τους καταγωγή. Η δράση και η γραφή της Πίνχας σταματούν το 1972, όταν ένα εγκεφαλικό επεισόδιο δεν θα της επιτρέψει να συνεχίσει. Η ίδια θα πεθάνει το 1980, στην αυγή της δεκαετίας κατά την οποία σπάει διεθνώς

η σιωπή και πληθαίνουν παντού οι μαρτυρίες και το ενδιαφέρον. Η μαρτυρία της λοιπόν, από τις πρώτες που πέρασαν στο χαρτί, και θα μπορούσε να είναι η πρώτη ελληνοεβραϊκή μαρτυρία που θα άνοιγε τον δρόμο και σε άλλες, ξέμεινε μοναχική και λησμονημένη, αδημοσίευτη ως το 2014.

Η Όψιμη Έκδοση

Επιπλέον δυσκολία ως προς την έκδοση: η Θεσσαλονικιά σεφαραδίτισσα Λίζα, λαμπρή μαθήτρια της Alliance Israélite Universelle, γράφει βέβαια στα γαλλικά. Στα ωραία, livresque γαλλικά,⁸ που μιλούσαν κι έγραφαν οπωσδήποτε οι σεφαραδίτες, αλλά και πολλοί άλλοι καλλιεργημένοι αστοί σε όλο το Λεβάντε, κι ας μην είχαν ποτέ πατήσει το πόδι τους στη Γαλλία. Ο υποθετικός εκδότης έπρεπε λοιπόν να υπερβεί τη δυσκολία της μετάφρασης, και μάλιστα από δυσανάγνωστο χειρόγραφο. Ή έπρεπε να αναζητήσει η ίδια εκδότρια στη Γαλλία. Δεν μπόρεσε ή δεν θέλησε να το κάνει; Καθοριστικό ρόλο στην καθυστέρηση έπαιξε σίγουρα και η τελειομανία της. Όσο ο καιρός περνούσε, διασταύρωνε με δημοσιευμένα κείμενα στα γαλλικά το κείμενό της, έκανε διορθώσεις, διευκρινίσεις, πλήρη έλεγχο στα πραγματολογικά στοιχεία. Όλα αυτά που αποδίδουν σήμερα σ' αυτή τη μαρτυρία, μάλλον την τελευταία που θα εκδοθεί, την πρώτη θέση ανάμεσα στις ελληνοεβραϊκές μαρτυρίες.

Νομίζω πως όλα αυτά ερμηνεύουν κάπως την όψιμη αυτή έκδοση. Αν το χειρόγραφο έμεινε τόσα χρόνια στο συρτάρι, και πολλά ακόμη στο αρχείο του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, τουλάχιστον επωφελήθηκε μιας εξαιρετικά επιμελημένης έκδοσης, με τη φροντίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Η Γαρυφαλλιά Μίχα, editor του χειρογράφου, μετέγραψε το δύσκολο και πυκνό πρωτότυπο χειρόγραφο σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, το μετέφρασε από τα γαλλικά με ευαισθησία και γνώση, προσφέροντάς μας μια εξαιρετική απόδοση.

Επίσης, η έκδοση υποστηρίζεται από εισαγωγές, φωτογραφικό υλικό και μια ομιλία της Πίνχας σε επίμετρο. Φωτίστηκε δηλαδή πολύπλευρα, με την εκ των υστέρων έρευνα και γνώση. Στη συνέχεια θα προσπαθήσω να εντάξω αυτή την όψιμη εκδομένη, αλλά πρώιμα γραμμένη μαρτυρία, σχεδόν τριάντα χρόνια μετά τον θάνατο της συγγραφέως της,

και σχεδόν σαράντα από τότε που εγκατέλειψε το χειρόγραφο, στο corpus των μαρτυριών των ελληνοεβραίων επιζώντων, στο οποίο και ανήκει. Μία ακόμη μαρτυρία, λοιπόν, εβδομήντα χρόνια μετά, όταν πια ξέρουμε τόσο πολλά; Καθόλου. Το βιβλίο έχει πολλές ιδιομορφίες. Και ξεκινώ από μία πολύ χαρακτηριστική: Το αίτημα της Λίζας Πίνχας είναι πολύ απαιτητικό, απαιτητικότερο από άλλων μαρτύρων, και σ' αυτό θα συμφωνήσω με την ιστορικό Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, που γράφει στην εκτενή εισαγωγή της πως «βάζει πολύ ψηλά τον πήχυ για την αποτύπωση της αλήθειας».⁹

Αφ' ενός, λοιπόν, η υψηλή αυτή απαίτηση από τον εαυτό της στην οποία ήδη αναφέρθηκα, αφ' ετέρου ο παράγων της χρονικής στιγμής (το ότι δηλαδή ξεκινά πολύ νωρίς να γράφει, στα χρόνια της σιωπής) εξηγεί τη δυσκολία της να θεωρήσει το βιβλίο της ολοκληρωμένο. Χρησιμοποιώ τη λέξη «νωρίς», γιατί ακόμη και το 1972, που σταματά την επιμέλεια του χειρογράφου για τα σοβαρά προβλήματα υγείας που ήδη προαναφέραμε, ήταν ακόμη πολύ νωρίς για μαρτυρίες στην Ελλάδα. Θυμίζω πως η εποχή της δημοσίευσης των μαρτυριών των Ελληνοεβραίων ξεκινά τη δεκαετία του '80, πυκνώνει τη δεκαετία του '90 και ολοκληρώνεται στα μέσα της δεκαετίας του 2000.¹⁰ Πρώιμο λοιπόν το βιβλίο της, σημαντικότερο και σήμερα, αν έβγαινε στην εποχή του, ως πρώτη ελληνοεβραϊκή μαρτυρία θα ήταν ακόμη συγκλονιστικότερο. Η ίδια θα πεθάνει τον Ιανουάριο του 1980, στην αυγή δηλαδή της δεκαετίας που θα αρχίσει διεθνώς να αναδύεται και να συγκροτείται αυτή η μνήμη. Ανήκει αναμφίβολα στους πρωτοπόρους.

Μαρτυρίες Γυναικών

Οι γραπτές μαρτυρίες Ελληνοεβραίων (δεν μετρώ εδώ τις προφορικές που δημοσιεύτηκαν) δεν είναι έτσι και αλλιώς πολλές. Λιγότερες από 20, και αυτές των γυναικών είναι πολύ λιγότερες, τέσσερις μαζί με της Πίνχας. Οι άλλες τρεις είναι της Μπέρρυς Ναχμία από την Καστοριά, που εκδόθηκε το 1989 στην Αθήνα, από αθηναϊκό εμπορικό εκδοτικό οίκο, και έφτασε σ' ένα ευρύτερο κοινό με απανωτές εκδόσεις, της Έρικας Κούνιο Αμαρίλιο, που πρωτοεκδόθηκε το 1995 στη Θεσσαλονίκη και που θα γνωρίσει δύο επανεκδόσεις και

πολλές μεταφράσεις, και της Νάτας Όσμο Γκατένιο από την Κέρκυρα, που εκδόθηκε το 2005 στην Αθήνα.¹¹

Η μαρτυρία της Λίζας Πίνχας από τη Θεσσαλονίκη εγγράφεται, λοιπόν, σ' αυτό το πολύ μικρό corpus γραπτών μαρτυριών Ελληνοεβραίων γυναικών και το εμπλουτίζει ιδιαιτέρως. Ξεχωριστές γυναίκες όλες τους. Όχι μόνο βρήκαν το κουράγιο να βυθιστούν ξανά στις επώδυνες αναμνήσεις και να αφηγηθούν γραπτά την εμπειρία τους από το «ανείπωτο», αλλά έδρασαν και με άλλους τρόπους: τη σκυτάλη της Πίνχας, που ίδρυσε την «Ένωση Περιθάλαψης και Αποκατάστασης Ισραηλιτών Θεσσαλονίκης» (σ. 62) στη Θεσσαλονίκη στα πρώτα δύσκολα μεταπολεμικά χρόνια, στηρίζοντας τους επιζώντες στα τόσα τους προβλήματα, θα πάρει αργότερα η Μπέρρυ Ναχμία από το 1981 στην Αθήνα, ως Πρόεδρος της «Ένωσης Ομήρων Ισραηλιτών Ελλάδος» (για επιζώντες από όλη την Ελλάδα πια κι όχι μόνο από τη Θεσσαλονίκη). Τότε θα αρχίσει να στηρίζει τους επιζώντες που αντιμετωπίζουν πια άλλα προβλήματα καθώς γερνούν, αλλά κυρίως να είναι η δημόσια φωνή αυτής της μνήμης, καθώς το ενδιαφέρον αρχίζει να αφυπνίζεται και στην Ελλάδα για την εξόντωση των Ελληνοεβραίων. Τη θέση αυτή κράτησε σχεδόν τρεις δεκαετίες (1981-2008), όταν αποσύρθηκε κι εκείνη από τον δημόσιο βίο για λόγους υγείας.

Η Έρικα Κούνιο Αμαρίλιο πέρα από τη δική της μαρτυρία συνέλεξε με τη βοήθεια του Αλμπέρτου Ναρ και δημοσίευσε, το 1998, 45 προφορικές μαρτυρίες Θεσσαλονικιών Εβραίων (ανδρών και γυναικών) που δεν είχαν το κουράγιο να γράψουν μόνοι τους, αλλά που δέχτηκαν ν' απαντήσουν στις ερωτήσεις της παλιάς τους συγκρατούμενης.¹² Θεωρώ πως η ιστορία της μνήμης της Shoah στην Ελλάδα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δράση αυτών των τριών γυναικών από τη γενιά των επιζώντων του Άουσβιτς. Τους χρωστάμε, λοιπόν, πάρα πολλά.

* *

Η αφήγηση της Πίνχας ξεκινά με την εξής δήλωση: «Ακολουθώντας το παράδειγμα όλων εκείνων που έχουν γράψει για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης ανδρών, θέλω κι εγώ με τη σειρά μου να σας δώσω μερικές λεπτομέρειες

για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης γυναικών». (σ. 65). Η Λίζα Πίνχας μας εισάγει σ' ένα στρατοπεδικό σύμπαν γένους θηλυκού. Είναι πολύ σημαντικό που έχει αυτή τη συνείδηση και τη βούληση από την αρχή και το δηλώνει. Η βιωμένη της εμπειρία ως γυναίκας κρατούμενης θα καθορίσει την οπτική της που με τη σειρά της θα σφραγίσει το βιβλίο της.

Ποτέ μία μαρτυρία δεν αφηγείται την ιστορία ενός μόνο προσώπου. Η καθεμία από τις επιζώσες θα μιλήσει επίσης και για τις άλλες, αυτές που χάθηκαν, και αυτές που μοιράστηκαν τα ίδια μαρτυρία. Η Charlotte Delbo, από τις πιο ξεχωριστές γυναίκες φωνές της στρατοπεδικής λογοτεχνίας, γαλλίδα πολιτική κρατούμενη για ένα διάστημα στο Άουσβιτς, αφιέρωσε στις συντρόφισσές της της ίδιας αποστολής ένα ολόκληρο βιβλίο στο οποίο μίλησε για την καθεμία χωριστά.¹³

Άλλο παράδειγμα: μόλις κυκλοφόρησε σε εξαιρετική έκδοση η ελληνική μετάφραση του βιβλίου της Μαργκαρέτε Μπούμπερ Νόμαν, *Μίλενα από την Πράγα*,¹⁴ που είναι αφιερωμένο στη Μίλενα Γέσενσκα, συγκρατούμενη της συγγραφέως στο στρατόπεδο γυναικών του Ράβενσμπρουκ και αγαπημένης του Φραντς Κάφκα. Η συγγραφέας σημειώνει:

«Χρειάστηκε πολύς καιρός ωστόσο να γράψω τούτο το βιβλίο. Το έκανα γιατί η προσωπικότητα της Μίλενα Γέσενσκα με είχε συνεπάρει και γιατί μαζί της με συνέδεε βαθύτατη φιλία».¹⁵

Στην περίπτωση του βιβλίου της Μπούμπερ Νόμαν η αφήγηση περιστρέφεται γύρω από ένα εξαιρετικής σημασίας πρόσωπο. Στις μαρτυρίες των γυναικών όμως, συχνά η αναφορά στις συγκρατούμενες είναι πολύ πιο διευρυμένη απ' ό,τι στις ανδρικές, που πολλές φορές επικεντρώνονται στο να μιλήσουν για τον έναν, τον ξεχωριστό σύντροφο, όπως ο Λέβι για τον Πίκκολο ή ο Σεμπρούν για το alter ego του, τον φοιτητή φιλοσοφίας στον *Νεκρό που μας χρειάζεται* ή το παλικάρι από το *Σωμύρ στο Μεγάλο Ταξίδι*.¹⁶

Κι επανέρχομαι στο βιβλίο της Πίνχας: εδώ οι άλλες δεν είναι μόνο οι συντρόφισσες που χάθηκαν, ή η μία ξεχωριστή φίλη. Η Λίζα αναφέρεται σ' ένα πλήθος γυναικών, που πάντοτε αναφέρονται με το μικρό τους όνομα και την εθνικότητα τους (θυμίζω πως στο εβραϊκό σύμπαν του στρατοπέδου οι εθνικές ταυτότητες αποτελούν διακριτικό γνώρι-

σμα, αναφέρεται λοιπόν στις Πολωνέζες, στις Ουγγαρέζες, στις Γαλλίδες, τις Ελληνίδες). Θα τολμούσα να πω πως η κοινωνικότητα κατέχει μια ιδιαίτερη θέση σ' αυτό το έργο. Αυτή η κοινωνικότητα στάθηκε μία αναγκαία συνθήκη για την επιβίωση. Αποφεύγω εσκεμμένα τον όρο «στρατηγική», που εμπεριέχει κάτι το εμπρόθετο και το εκλογικευμένο, ως μία υστεροβουλία σχεδόν. Ενίοτε η Λίζα αναφέρεται με τέτοιο τρόπο στις συγκρατούμενες της, που θα νόμιζε κανείς ότι μιλά για την κανονική ζωή, γι' αυτό και χρησιμοποιώ τον όρο «κοινωνικότητα» πέρα από τον όρο «αλληλεγγύη», που ήταν φυσικά ευνόητος. Λόγου χάριν:

«Είχα γνωρίσει μια νεαρή Πολωνέζα που την έλεγαν Χάνκα. Δούλευε στα μαγειρεία. Ήταν μία νέα γυναίκα, καλλιεργημένη, διανοούμενη. Συνεννοούμασταν καταπληκτικά [στα γαλλικά εννοείται, ως καλλιεργημένες γυναίκες] και μία φίλια από τις πιο ειλικρινείς μας συνέδεσε πολύ γρήγορα. Οι μικρές μου φίλες, η Μπέλλα και η Μίνι, και η μικρή μου αδερφή Μαρί κι εγώ της φέρναμε κάθε μέρα κοσμήματα μεγάλης αξίας, χρήματα, ωραία εσώρουχα και φίνες κάλτσες, αρωματικό σαπούνι κ.λπ. Μεταξύ μας δεν ίσχυε η χυδαία συναλλαγή όπως με άλλες. Της τα προσφέραμε όλα και εκείνη μας έδινε ακατάπαυστα προμήθειες».

Αργότερα, όταν δεν θα δουλεύει πια στο κομμάντο Κάναντα, και δεν θα μπορεί να της προσφέρει τίποτε, η Χάνκα δεν θα σταματήσει να της φέρνει ένα σωρό τρόφιμα. Υπάρχει όμως και η μικρή αδελφή. Γράφει γι' αυτήν: «Η αδερφή μου ήταν ό,τι πιο ιερό μου είχε απομείνει απ' όλη την οικογένειά μας, ήταν αυτό που με κρατούσε ακόμα ζωντανή. Ανησυχούσα γι' αυτήν και φρόντιζα για την εύθραυστη υγεία της, χωρίς η ίδια να το καταλαβαίνει. Την πρόσεχα σαν τα μάτια μου», (σ. 96). Αφού έχει χάσει τον σύζυγό της, πολλά αδέρφια της και τους γονείς της, καθώς και πάνω από 100 μέλη της ευρύτερης οικογένειάς της στο στρατόπεδο, αυτή η μικρή αδερφή είναι πραγματικός λόγος ύπαρξης, *raison d'être*. Και είναι γνωστό ότι όσοι είχαν ένα ισχυρό κίνητρο επιβίωσης, έναν στόχο, κατόρθωναν συχνότερα να δώσουν την απίστευτη μάχη της επιβίωσης, να μην παραιτηθούν, να μη γίνουν «μουσουλμάνοι» (στη γλώσσα του στρατοπέδου σημαίνει παραιτημένοι κι ετοιμοθάνατοι).

Η Ιστορία του Στρατοπέδου

Είπα ήδη πως το εγχείρημα της Λίζας Πίνχας υπερβαίνει την απλή αφήγηση της περιπέτειάς της και πάει πολύ πέρα από το «να μας πει τα βάσανά της». Θέλει μέσα από την προσωπική της ματιά να περάσει και όσα περισσότερα μπορεί από την ιστορία του στρατοπέδου, γράφει συγχρόνως ένα βιβλίο για το ίδιο το Άουσβιτς. Παράδειγμα: το κεφάλαιο «Οι Ουγγαρέζες». Μέσα απ' αυτό μαθαίνει ο αναγνώστης την εκτόπιση των Ουγγροεβραίων γυναικών στο Άουσβιτς, αλλού μαθαίνει για τους 80.000 Εβραίους του Λοτζ, για την εξόντωση των Τσιγγάνων, αλλά και για την τρομερή εξέγερση στις 7 Οκτωβρίου του 1944¹⁷ και για τη σπαρακτική ιστορία της επαναστάτριας Μάλα και του καλού της. Έτσι μαθαίνουμε και για τις πράξεις αντίστασης εντός του στρατοπέδου.

Θέλει επίσης να αποδώσει τα πάντα με τρομερή ακρίβεια, όπως ήδη επισημαίνει η Γαρυφαλλιά Μίχα στην εισαγωγή της, που γράφει, έχοντας εργαστεί με το χειρόγραφο:

«Σχολαστική αναφορά στους κυρίαρχους του στρατοπέδου. Οι βαθμίδες της ναζιστικής στρατιωτικής ιεραρχίας, στα γερμανικά κι αυτές, συνοδεύουν κάθε όνομα. Όλα, σε κάθε λεπτομέρεια, πρέπει να καταγραφούν. Κόκκινες και μπλε σημειώσεις στο περιθώριο, στο πλάι, ανάμεσα στις γραμμές, των χειρόγραφων σελίδων φανερώνουν την αγωνία της. Αγωνία να τα χωρέσει όλα στο χαρτί», (σ. 63).

«Οι τίτλοι όλων των αξιωματούχων πρέπει να είναι ακριβείς: όχι απλώς η Καρο, αλλά και η Oberkaro και η Unterkaro (οι διαβαθμίσεις του αξιώματος) αλλά και η Stubedienst, η Vorarbeiterin και στον πληθυντικό οι Aufseherinen, οι Posten, για τους οποίους μαθαίνουμε ότι είναι αυτοί που ανελάμβαναν μαζί με τους Ες Ες την εποπτεία των στρατοπέδων. Είχαν κι αυτές, όπως και οι Posten που μας συνόδευαν, τεράστιους σκύλους έτοιμους να δαγκώσουν στο πρώτο πρόσταγμα του αφεντικού τους, τους οποίους αμολούσαν καταπάνω μας, ενώ περπατούσαμε, όχι για να γελάσουν, αλλά για να μας κάνουν κακό», (σ. 95).

Εξ άλλου το γέλιο απαγορεύεται, και όταν κάποτε πηγάζει αυθόρμητα, τιμωρείται αυστηρά. Αυτές όμως γελούν όσο μπορούν. Αναφέρει και άλλα

πάμπολλα μικροαξιώματα στην ατελείωτη ιεραρχική κλίμακα των στρατοπέδων που συναποτελούσαν την «γκρίζα ζώνη», όπως την ορίζει πρώτος και την αναλύει έξοχα ο Πρίμο Λέβι. Την ευρύτερη εκείνη ζώνη μεταξύ απόλυτων θυμάτων και απόλυτων θυτών, όλων των μικροπρονομιούχων που μοιράζονταν ένα ξεροκόμματο εξουσίας ή και ένα μεγαλύτερο κομμάτι. Ορθά η Γαρυφαλλιά Μίχα τα άφησε στα γερμανικά, παραθέτοντάς τα σε μετάφραση στις 220 υποσελίδες σημειώσεις της.

Η γλώσσα του στρατοπέδου πρέπει να «ακούγεται» (ή μάλλον οι γλώσσες) γιατί τα στρατόπεδα ήταν μια γλωσσική βαβέλ. Η Λίζα Πίνχας νιώθει τη σημασία που έχει αυτό -πράγμα που δεν ισχύει για όλες τις μαρτυρίες και οπωσδήποτε όχι στον ίδιο βαθμό. Αργότερα, πολύ αργότερα, στα μεγάλα κείμενα της στρατοπεδικής λογοτεχνίας θα χρησιμοποιηθεί αυτό ως αφηγηματική στρατηγική (κορυφώνεται στον *Νεκρό που μας χρειάζεται* του Χόρχε Σεμπρούν),¹⁸ όπου αντηχούν διαρκώς στην πρωτότυπη γλώσσα τα ισπανικά των Ισπανών κομμουνιστών κρατουμένων, οι διαταγές των Γερμανών στα γερμανικά αλλά και οι στίχοι των τραγουδιών της Ζάρα Λεάντερ που παίζουν στο Μπούχενβαλντ τις Κυριακές, καθώς και λέξεις από το «σαμπίρ» των στρατοπέδων, την ανάμικτη αυτή γλώσσα στην οποία είτε επινοούνταν νέες λέξεις είτε οι λέξεις άλλαζαν νόημα.

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το ρήμα «οργανώνω» που σημαίνει «κλέβω». Το έχει εξηγήσει ο Πρίμο Λέβι, το χρησιμοποιεί πάντοτε η Λίζα Πίνχας. Το διάστημα που δουλεύει ως προνομιούχα στο κομμάντο Κάναντα, στο κομμάντο που ξεδιαλέγουν τα βουνά από ρούχα και προσωπικά αντικείμενα των εκτοπισμένων που τα άφησαν φτάνοντας στο στρατόπεδο, είναι η προσφορότερη περίοδος για να «οργανώνουν» μικροαντικείμενα, με φοβερές βέβαια προφυλάξεις. Κατοπινές σκέψεις συνοδεύουν ενίοτε αυτές τις περιγραφές. Γράφει λόγου χάριν:

«Πώς είχαμε γίνει έτσι... Σκεφτόμασταν μόνο το πώς θα οργανώναμε φαγητό για να αντέξουμε τις αρρώστιες, το κρύο, το μαρτύριο της πείνας και, κυρίως, το πώς θα γλιτώσουμε τον θάνατο. Είχαμε πάψει πλέον να σκεφτόμαστε εκείνους τους άτυχους που τους είχαν μόλις σκοτώσει με αέριο και χάρη στους οποίους είχαμε εμείς την ευκαιρία να επιβιώσουμε», (σ. 204).

Γι' αυτό όμως και επιβίωσαν.

Τα αντικείμενα που «οργανώνουν» βρίσκονταν στις προμήθειες που υπήρχαν στις αποσκευές των ανθρώπων που μόλις έφταναν με το τραίνο οδηγούνταν κατ' ευθείαν στους θαλάμους αερίων και τα πτώματά τους καίγονταν στα κρεματόρια. Και θυμίζω πως αυτοί ήσαν φυσικά οι συντριπτικά περισσότεροι. Οι μάρτυρες που επέζησαν και επέστρεψαν ήταν κατά κανόνα νέοι και υγιείς άνδρες και γυναίκες που είχαν γλιτώσει άπειρες «σελεξιόν» -άλλη λέξη των θυτών, που σημαίνει τη διαλογή όσων θα θανατωθούν άμεσα άμεσα- γιατί είχαν επιλεγεί για τα καταναγκαστικά έργα, είχαν αντέξει τις αφάνταστες κακουχίες, είχαν επιβιώσει ακόμη και από τις πορείες θανάτου από το ένα στρατόπεδο στο άλλο, καθώς οι σύμμαχοι πλησίαζαν, στις οποίες χάθηκαν πάρα πολλοί άνθρωποι. Η ίδια θα επιζηήσει και θα αφηγηθεί την πορεία από το Άουσβιτς στο στρατόπεδο γυναικών Ράβενσμπρουκ.

Το δικό τους λοιπόν μαρτύριο θέλει να αποδώσει η Λίζα Πίνχας όσο πιο λεπτομερώς γίνεται. Στην ιστοριογραφία μιλάμε για *thick description*, πυκνή περιγραφή, όσο πιο πυκνή γίνεται, ώστε να αποδοθούν όσο το δυνατόν περισσότερα ίχνη της πραγματικότητας. Αυτήν την τεχνική χρησιμοποιεί η Πίνχας, δίχως φόβο μήπως κουράσει τον αναγνώστη της. Αναρωτιέται κανείς γιατί τόσες περιγραφές δυσεντερίας, τύφου, διάρροιας, λερωμένων ρούχων; Τόσες λεπτομέρειες γύρω από την αίσθηση του κρύου και της πείνας, τις δυο βασικές μαρτυρικές αισθήσεις που τους ακολουθούν από την πρώτη ως την τελευταία στιγμή. Νομίζω πως η απάντηση κρύβεται στην εμμονική ανάγκη αποτύπωσης της κάθε λεπτομέρειας που καταντά ψυχαναγκαστική. Αν μπορούσε, θα είχε κρατήσει ημερολόγιο. Είναι σαν αυτή η μαρτυρία να προσπαθεί να αναπαραγάγει το ημερολόγιο που ήταν αδύνατον να κρατά.

Ένα άλλο στοιχείο είναι και οι τρομερά ζωντανοί διάλογοι που παρεμβάλλονται διαρκώς και ζωντανεύουν με θεατρικότητα τα πρόσωπα. Και αυτό ανήκει στις ιδιαιτερότητές της αλλά και στην αφηγηματική της δύναμη και χάρη. Από την άλλη, παρεμβάλλονται ενίοτε και οι εκ των υστέρων σκέψεις που δημιουργεί η χρονική απόσταση και που έχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον.

Ελληνοεβραϊκή Ταυτότητα

Ο α μπορούσα να σχολιάσω πολλά ακόμη από το ερεθιστικό αυτό κείμενο, αλλά θα περιοριστώ σε μία τελευταία ιστορία της για να κλείσω, που αποδεικνύει μια πολύ ενδιαφέρουσα πτυχή. Είναι τα τελευταία Χριστούγεννα του Άουσβιτς, αυτά του 1944. Γράφει:

«Καθώς πλησίαζαν οι γιορτές του τέλους της χρονιάς, οι Γερμανοί έβαλαν μια χούφτα κρατούμενες, από τις πιο επιδέξιες, να φτιάξουν στολίδια για το χριστουγεννιάτικο δέντρο. [...] Η κυρία Κοέν [...] μου έφερνε λίγο μάλλινο νήμα σε διάφορα χρώματα, με το οποίο προσπαθούσα να φτιάχνω μικρούς εύζωνες που προσέφερα στους συντρόφους μου άνδρες ή γυναίκες».

Και μία μέρα κάνει το αριστούργημά της, τον πιο ωραίο της εύζωνα.

«Έβαλα όλη την αγάπη και την υπερηφάνεια που έχω για την πατρίδα μου για να φτιάξω τον πιο όμορφο τσολιά που μπορούσα να φανταστώ. [...] Τίποτε δεν έλειπε, το σύνολο είχε τον εθνικό χαρακτήρα που ήθελα να του δώσω, και κάτι το αρρενωπό που έμοιαζε να του δίνει ψυχή». (σ. 223)

Λυπάται που θα δώσει τον εύζωνά της στον Γερμανό για να τον κρεμάσει στο δέντρο, και του ψιθυρίζει στο αυτί την ευχή της για απελευθέρωση, που θα πραγματοποιηθεί λίγες εβδομάδες αργότερα, όταν θα εγκαταλείψουν το Άουσβιτς που εκκενώνεται άρον άρον, γιατί πλησιάζουν οι σύμμαχοι. Σαν το μικρό φετίχ, που συμπύκνωνε νοσταλγία και αγάπη για την πατρίδα, να λειτούργησε μαγικά. Η Λίζα Πίνχας είναι όντως Ελληνίδα, και ας το αμφισβήτησαν ορισμένοι μικρόψυχοι συμπατριώτες της, και ας προσπάθησαν οι Ναζί να την φυλακίσουν κι αυτήν όπως κι όλους τους Ευρωπαίους Εβραίους σε μία μόνο συνιστώσα της ταυτότητάς τους, την εβραϊκή. Απόλυτη αποτυχία στο εξωπραγματικό τους σχέδιο να κατασκευάσουν «Εβραίους» που δεν είναι τίποτε άλλο παρά μόνο Εβραίοι. Οι ιουδαίο-εθνικοί είναι μια πραγματικότητα στις ευρωπαϊκές χώρες μετά τη χειραφέτηση (δηλ. οι Γαλλοεβραίοι, Γερμανοεβραίοι, Ελληνοεβραίοι κ.λπ.).¹⁹

Η Λίζα Πίνχας, γεννημένη το 1916 και μεγαλωμένη στην ελληνική πια Θεσσαλονίκη, έχει διασχίσει τον δρόμο από τη σεφαραδίτικη ταυτότητα της Θεσσαλονικιάς προς αυτήν της Ελληνοεβραίας κι έχει αποκτήσει έντονη συνείδηση Ελληνοεβραίας. Το ευζωνά-

κι στο χριστουγεννιάτικο δέντρο του Άουσβιτς έρχεται να το επιβεβαιώσει με τον πιο εύγλωττο και συγκινητικό τρόπο. Κι όχι μόνο αυτό.

Η Πίνχας θα επιστρέψει και θα παραμείνει για όλη της τη ζωή στη Θεσσαλονίκη. Ακόμη κι όταν η αδελφή της την καλεί στις Ηνωμένες Πολιτείες και πηγαίνει, αυτό δεν θα αποτελέσει παρά ένα μικρό διάλειμμα. Η δύσκολη Θεσσαλονίκη, η πόλη της σιωπής των δεκαετιών 1950, 1960, 1970 και της ενοχής, «η πόλη των φαντασμάτων» κατά Μαζάουερ, αυτή είναι η πατρίδα της. Εκεί θα προσφέρει τις ανεκτίμητες υπηρεσίες της, εκεί και θα τελειώσει τη ζωή της, πλάι στον Θερμαϊκό.

Το χρέος της μνήμης

Η τόσο αρνητική συγκυρία των τελευταίων χρόνων (άνοδος νεοναζισμού και αντισημιτισμού παντού στην Ευρώπη, με νέα χαρακτηριστικά, και με την έντονη παρουσία τζιχαντιστών) αυτή η δύσκολη συγκυρία λοιπόν, που πολλές φορές μας κόβει την ανάσα (πρόσφατα ακόμη, τον Ιανουάριο του 2015 αλλά και τον Νοέμβριο του 2015 με τις επιθέσεις στο Παρίσι), μας ωθεί πολύ φυσικά να δούμε το βιβλίο σ' αυτά τα συμφραζόμενα και σ' αυτά να αποδώσουμε την αξία του σήμερα.

Άλλη μία μαρτυρία, άλλο ένα βιβλίο, συγκλονιστικό στην αλήθεια του, ελπίζουμε πως μπορεί να βοηθήσει στη μάχη της αλήθειας και του δικαίου, αν και σήμερα δεν λείπουν πια ούτε οι μαρτυρίες ούτε οι μελέτες, κάθε άλλο μάλιστα. Αυτό όμως που θέλω εδώ να τονίσω είναι πως η αξία του βιβλίου πάει πολύ πέρα από τη συγκυρία και είναι πολύ ευρύτερη και όχι αποκλειστικά χρηστική. Δίχως λοιπόν ν' αμφισβητώ την οφθαλμοφανή του χρησιμότητα,²⁰ θέλω να τη διευρύνω και να υποστηρίξω ότι η αξία του δεν περιορίζεται σ' αυτήν. Ο Πρίμο Λέβι, αφού επισκέφτηκε επί χρόνια πολλά σχολεία στην Ιταλία, προς το τέλος πια είχε κουραστεί να βρίσκεται αντιμέτωπος με ερωτήσεις μαθητών του τύπου «γιατί έγινε ο πόλεμος, γιατί έγιναν τα στρατόπεδα, γιατί εξοντώθηκαν οι Εβραίοι». Έλεγε πως δεν ήξερε ν' απαντήσει παρά μόνο με θολές γενικότητες γύρω από τη φύση του ανθρώπου που είναι κακή και όχι καλή.²¹ Οι μάρτυρες και οι μαρτυρίες δεν μπορούν να απαντήσουν σε όλα τα σημερινά μας ερωτήματα και δεν πρέπει να τους φορτώνουμε αυτήν την υποχρέωση. Μπορούμε

και οφείλουμε όμως να τους ακούσουμε, κι αυτό είναι το δικό μας χρέος απέναντι στους ίδιους αλλά και στη μνήμη της γενοκτονίας, που αποκρίνεται στο δικό τους χρέος της μνήμης, το οποίο ολοκληρώνεται μόνο όταν βρει αποδέκτες. Κι οφείλουμε να τους ακούσουμε γιατί -κι εδώ δανείζομαι τα λόγια του Ίμρε Κέρτες:

«Το Ολοκαύτωμα αποτελεί αξία, διότι μέσα από απροσμέτρητη οδύνη μας οδήγησε σε απροσμέτρητη γνώση: κι έτσι περικλείει ένα απροσμέτρητο ηθικό περιεχόμενο». Κι αυτό μας είναι απαραίτητο ανεξαρτήτως της όποιας συγκυρίας.

Σημειώσεις:

1. Επεξεργασμένη μορφή ομιλίας στην παρουσίαση του βιβλίου, οργανωμένη από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, τον Φεβρουάριο του 2015, στο Ινστιτούτο Θερβάντες στην Αθήνα. Άλλοι ομιλητές: Αριέλλα Ασέρ, Σάββας Μιχαήλ, και εισαγωγές από τη διευθύντρια του Μουσείου Ζανέτ Μπαττίνου και από τη Νανά Μωυσή, ανιψιά της Λ. Πίνχας.
2. *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα – Η Λίζα Πίνχας διηγείται*, εκδ. Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος, συντονισμός έκδοσης Ζανέτ Μπαττίνου, μεταγραφή χργρφ.-ελλ. μτφρ.-σημειώσεις Γαρυφαλλιά Μίχα, εισαγωγή Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, Αθήνα 2014. Αγγλ. έκδ.: *Lisa Pinhas, A narrative of evil*, μτφρ. Κατερίνα Μπούρα, εκδ. Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, Αθήνα 2014.
3. Η γαλλική έκδοση θα κυκλοφορήσει τον Ιούλιο του 2016: *Lisa Pinhas, Récit de l'enfer. Une Juive de Salonique déportée écrit en français au retour*, Préface de Zanet Battinou, Présentation de Nana Mazaltov Moissi, Introduction d'Odette Varon-Vassard, Avant propos de Garyfallia Micha, Collection "Témoignages de le Shoah", de la Fondation pour la Mémoire de la Shoah, éditions Le Manuscrit, Paris 2016.
4. Χειρόγραφο έγγραφο με αριθμούς αποστολών που δίνει τον συνολικό αριθμό εκτοπισμένων 46.700 στο αρχείο Λ. Πίνχας στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.
5. Έτσι ονομάστηκαν οι πορείες στις οποίες οι Ναζί εξανάγκασαν τους επιζώντες στην εκκένωση του στρατοπέδου προς άλλα στρατόπεδα. Και αυτή η αφήγηση είναι συγκλονιστική στη μαρτυρία της Πίνχας (σ. 227-239).
6. *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα – Η Λίζα Πίνχας διηγείται*, σ. 12, από πρόλογο της ανιψιάς της Νανάς Μωυσή, που παραθέτει και τα βιογραφικά στοιχεία της συγγραφέως. Η ίδια παρέδωσε το χειρόγραφο στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.
7. *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα – Η Λίζα Πίνχας διηγείται*, σ. 302.
8. Μαθημένα στο σχολείο μέσα από βιβλία κι όχι ως μητρική γλώσσα ή μιλημένα σ' ένα γαλλόφωνο περιβάλλον.
9. *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα – Η Λίζα Πίνχας διηγείται*, σ. 31.
10. Βλ. σχετικά Ο. Βαρών-Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, εκδ. Εστία, β' έκδ, Αθήνα 2013, σ. 157-197. Επίσης της ίδιας, «Από τη λήθη στη μνήμη: Η ανάδυση και η συγκρότηση της μνήμης της Shoah στην Ελλάδα», περ. *Νέα Εστία*, τόμος 178, τ. 1868, Μάρτιος 2016, σ. 122-150.
11. Μπέρρυ Ναχμία, *Κραυγή για το αύριο*, επιμ. χργρφ. Ο. Βαρών, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1989. Οι σιωπηρές εκ μέρους του εκδότη επανεκδόσεις δεν επιτρέπουν να μετρήσουμε την ανταπόκριση σ' αυτή τη μαρτυρία, την πρώτη που ανοίγει δρόμο προς ένα ευρύτερο κοινό. / Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο, *Αναμνήσεις μιας σαλονικιώτισσας Εβραίας*, εκδ. Παρατηρητής, α' έκδ. Θεσσαλονίκη 1995, β' έκδ. 1996, γ' έκδ. συμπληρωμένη Ιανός, Θεσσαλονίκη 2006. / Νάτα Όσμο Γκατένιο, *Από την Κέρκυρα στο Μπιρκενάου και στην Ιερουσαλήμ*, επιμ. Ρ. Γκαμπάι-Ταζάρτες, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 2005. Η συγγραφέας είναι η μόνη από τις 4 που ζει ακόμη στο Ισραήλ, τη φωτογράφησε πρόσφατα η Άρτεμις Αλκαλάη που φωτογραφίζει τους τελευταίους επιζώντες στο εξαιρετικό της project. [Βλ. έκθεση στο Ινστιτούτο Θερβάντες «Ελληνες Εβραίοι επιζώντες από το Ολοκαύτωμα. Μια εικαστική αφήγηση». Ιανουάριος-Μάρτιος 2016].
12. Ε. Κούνιο-Αμαρίλιο και Α. Νάρ, *Προφορικές μαρτυρίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*, επιμ. Φ. Αμπατζοπούλου, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998. [Νέα Έκδοση: έκδ. Ευρασία, Αθήνα 2015].
13. Charlotte Delbo, *Le convoi du 24 Janvier*, εκδ. de Minuit, Παρίσι 1961 / β' έκδ. 1978, γ' έκδ. 1995.
14. Μαργκαρέτε Μπούμπερ Νόμαν, *Μίλενα από την Πράγα*, μτφρ. Τούλα Σιετή, επιμ. επίμετρο Α. Δημακοπούλου, εκδ. Κίχλη & Τα πράγματα, Αθήνα 2015.
15. Μαργκαρέτε Μπούμπερ Νόμαν, *Μίλενα από την Πράγα*, σ. 11. [Βλ. βιβλιοκριτικές από την Κ. Σχινά και την Ο. Βαρών-Βασάρ στο *The books' journal*, τ. 66, σ. 72-79, Μάιος 2016].
16. Βλ. σχετικά Ο. Βαρών-Βασάρ, «Η εμπειρία εκτόπισης και η στρατοπεδική λογοτεχνία: Πρίμο Λέβι -Χόρχε Σεμπρούν», *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης*, σ. 87-100.
17. Αναφέρεται στην εξέγερση στα κρεματόρια 3 και 4 στα οποία οι κρατούμενοι εξεγέρθηκαν στις 7 Οκτωβρίου του 1944. Οι κρατούμενοι ανατίναξαν τα κρεματόρια μετά από ολοήμερη μάχη με τους Γερμανούς φρουρούς. Σ' αυτήν την ηρωική πράξη αντίστασης συμμετείχαν και πολλοί Ελληνοεβραίοι και κάποιοι έχασαν τη ζωή τους (σ. 116-117).
18. Χόρχε Σεμπρούν, *Ο νεκρός που μας χρειάζεται*, μτφρ.-σημειώσεις-επίμετρο Ο. Βαρών-Βασάρ, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 2003.
19. Βλ. το κεφάλαιο «Η χειραφέτηση: Οι ιουδαιο-εθνικοί», στο βιβλίο του Εντγκάρ Μορέν, *Ο νεωτερικός κόσμος και το εβραϊκό ζήτημα*, μτφρ. Σάββας Μιχαήλ, εκδ. του Εικαστικού Πρώτου, Αθήνα 2006, σ. 59-75.
20. Το συγκεκριμένο βιβλίο μπορεί να αποτελέσει ένα εξαιρετικό εργαλείο στα χέρια των Ελλήνων εκπαιδευτικών που επιχειρούν το δύσκολο εγχείρημα να διδάξουν για το Ολοκαύτωμα, και που όλο και πληθαίνουν, καθώς η κάθε μία σελίδα του αποτελεί από μόνη της το έναυσμα ενός χωριστού μαθήματος και θέτει άπειρα επί μέρους θέματα προς πραγμάτευση (για πληροφορίες σχετικά με το βιβλίο, μπορεί κανείς να επικοινωνήσει με το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος).
21. Annette Wieviorka, *L'ère du témoin*, εκδ. Plon, α' έκδ. 1998, β' έκδ. εκδ. Fayard / Pluriel, Παρίσι 2013, σ. 169.

[*Η Οντέτ Βαρών – Βασάρ διδάσκει ιστορία στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και διευθύνει σεμινάριο για τη γενοκτονία των Εβραίων στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος*].

«ΟΥΖΕΡΙ ΤΣΙΤΣΑΝΗΣ» από το βιβλίο στη μεγάλη οθόνη

Η απόδοση της ιστορίας μέσα από τη λογοτεχνία και την Τέχνη αποτελεί πάντα μια δύσκολη πρόκληση. Η ισορροπία ανάμεσα στην ιστορική πιστότητα, την καλλιτεχνική έκφραση και τη λογοτεχνική προσέγγιση είναι ακόμη δυσκολότερη. Ενίοτε το ένα είναι εις βάρος του άλλου, χωρίς αυτό να είναι κατ' ανάγκη αδόκιμο, καθώς η «καλλιτεχνική άδεια» δίνει συνήθως το προβάδισμα στην αισθητική και τη λυρική έναντι της γυμνής αλήθειας. Άλλες φορές η σχέση Τέχνης - Ιστορίας λειτουργεί αντίθετα: η σκοπιά της Τέχνης και του λόγου ενισχύουν τη σημασία των ιστορικών γεγονότων.

Με αυτή την πρόκληση αναμετρήθηκαν δύο σπουδαίοι εκπρόσωποι της ελληνικής λογοτεχνίας και της έβδομης Τέχνης: ο Γιώργος Σκαμπαρδώνης και ο Μανούσος Μανουσάκης στο «Ουζερί Τσιτσάνης».

Το 2001 κυκλοφόρησε το ιστορικό μυθιστόρημα του Θεσσαλονικιού συγγραφέα Γιώργου Σκαμπαρδώνη «Ουζερί Τσιτσάνης» (εκδ. Κέδρος). Χτίζοντας μια συναρπαστική ιστορία στην κατοχική Θεσσαλονίκη, με άξονα τον Βασίλη Τσιτσάνη και το ουζερί στην οδό Παύλου Μελά 22, όπου ο μεγάλος συνθέτης έγραψε ορισμένα από τα γνωστότερα τραγούδια του, ο Γ. Σκαμπαρδώνης, με αφετηρία την ιστορία αγάπης ανάμεσα σε έναν Χριστιανό και μια Εβραία, αφηγείται το δράμα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης κατά τους αγωνιώδεις μήνες του διωγμού και των εκτοπίσεων του 1943.

Δέκα χρόνια μετά, ο σκηνοθέτης Μανούσος Μανουσάκης διαβάσει το βιβλίο του Σκαμπαρδώνη εξετάζοντας την πρόταση για δημιουργία ταινίας. Όπως δήλωσε χαρακτηριστικά ο σκηνοθέτης, σε συνέντευξή του στην Γ. Επτακοίλη (*Καθημερινή*, 30.11.15): «Πέρα από τη λογοτεχνική του αξία, το βιβλίο ήταν χρυσωρυχείο για έναν σεναριογράφο. Έδινε τη δυνατότητα -προσθέτοντας πράγματα ή μετατοπίζοντας, κάποιες φορές, το κέντρο βάρους της αφήγη-

σης- μέσα από μια απλή ερωτική ιστορία να πετύχει την αντανάκλαση της σημερινής πραγματικότητας: να καταδικάσεις τον ρατσισμό, να δείξεις τι είναι ναζισμός σε όσους δεν το γνωρίζουν και να το υπενθυμίσεις σε όσους το έχουν ξεχάσει...».

Έτσι μετά τη γραφίδα του Σκαμπαρδώνη, η σκυτάλη της πρόκλησης πέρασε στον φακό του Μανούσου Μανουσάκη και ξεκίνησαν οι προσπάθειες για τη μεταφορά του έργου στη μεγάλη οθόνη.

Κοινό χαρακτηριστικό των δύο δημιουργών: η επιδεξιότητα και η σπουδή με την οποία συλλέγουν όλα τα στοιχεία και ο σεβασμός στην ιστορία του Ολοκαυτώματος.

Η ταινία, που παίχτηκε στους κινηματογράφους τον Δεκέμβριο του 2015, μεταφέρει με σοκαριστική αμεσότητα τη γνήσια ανθρώπινη διάσταση μέσα από τα πραγματικά ιστορικά γεγονότα, χωρίς διάθεση ωραιοποίησης. Η Γερμανική Κατοχή στον μικρόκοσμο του «Ουζερί Τσιτσάνης» είναι φρικιαστική, ο φόβος διάχυτος, η ανθρώπινη διάσταση έντονη και ποικιλόμορφη. Το έργο του Μανούσου Μανουσάκη καταφέρνει να αγγίξει το ευρύ φάσμα των αντιθέσεων της Κατοχής με καθαρό μάτι, ανενδοίαστη προσέγγιση και ακρίβεια ως προς την ιστορική αλήθεια. Παράλληλα, η όλη παραγωγή και ο δημιουργός της, έχοντας ξεπεράσει ορισμένα από τα δυ-

σκολότερα τεχνικά θέματα που ο ελληνικός κινηματογράφος μπορεί να αντιμετωπίσει (εκατοντάδες κομπάρσους, αναπαραστάσεις της κατοχικής Θεσσαλονίκης, τα τρένα της εκτόπισης, υλικό εποχής), αφυπνίζει συνειδήσεις, αναβιώνει μνήμες και κινητοποιεί.

Οι ταλαντούχοι συντελεστές της ταινίας, όπως ο συνθέτης Θέμης Καραμουρατίδης που ανέλαβε το δύσκολο έργο της μουσικής επένδυσης, οι πρωταγωνιστές Ανδρέας Κωνσταντίνου (Β. Τσιτσάνης), Χάρης Φραγκούλης, Χριστίνα Χειλά-Φαμέλη, Βασιλική Τρουφάκου και πολλοί άλλοι αποτελούν τους επιπλέον παράγοντες που συνέθεσαν την επιτυχία της.

ΤΑΛΜΟΥΔ

Πλοηγός στο Πέλαγος της Σοφίας του Ιουδαϊσμού

Από το βιβλίο του Καθηγητή κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Θ. ΖΑΡΡΑ «Ταλμούδ»

Το Ταλμούδ, το βασικότερο έργο της ιουδαϊκής γραμματείας, «διώχθηκε» όσο και οι Εβραίοι στην ιστορία. Θεωρήθηκε κείμενο «αιρετικό» και χιλιάδες αντίγραφά του κάηκαν δημόσια για πρώτη φορά το 1240 στο Παρίσι. Απειλή το θεώρησε η Καθολική Εκκλησία που έκτοτε το έστειλε επανειλημμένα στην πυρά για να το απαγορεύσει οριστικά από τον 16^ο αιώνα. Το Ταλμούδ ήταν στον «Κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων» του Βατικανού μέχρι το 1966, οπότε καταργήθηκε ο κατάλογος.

Έργο γιγάντιο, πολυσύνθετο, δύσληπτο και ως εκ τούτου παρεξηγημένο -με τη διαλεκτική του μορφή και τις συνεχείς διαλογικές αντιπαραθέσεις στο δρόμο προς την γνώση- το Ταλμούδ αποτέλεσε αντικείμενο εκμετάλλευσης στα χέρια αντισημιτών όλων των εποχών.

Το πρόσφατο έργο του Επίκουρου Καθηγητή Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Κωνσταντίνου Θ. Ζάρρα «Ταλμούδ» (εκδ. Έννοια, Αθήνα 2015, σσ. 486), εκτός από ένα πολύτιμο απόκτημα της θρησκευολογικής βιβλιογραφίας, αποτελεί έναν «πλοηγό» στο πέλαγος της ιουδαϊκής σοφίας του Ταλμούδ.

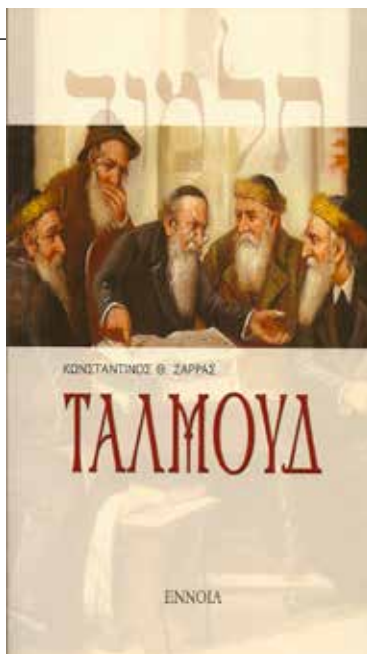
Το παρόν μικρό αφιέρωμα περιλαμβάνει χαρακτηριστικά αποσπάσματα από το βιβλίο:

- Απόσπασμα από την Εισαγωγή του συγγραφέα.
- Απόσπασμα για το Ταλμούδ και την Ορθοδοξία από τα «Μεθερμηνεύόμενα» του Προλόγου του Κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Καθηγητή κ. Μάριου Π. Μπέζου.
- Παρουσίαση και Πρόλογο του Ραββίνου Αθηνών κ. Γκαμπριέλ Νεγρίν.

Όποιος επισκεφθεί μια ραββινική ακαδημία ή έναν χώρο μελέτης της Τορά θα δει πολλούς ανθρώπους, νέους και γέρους, να είναι ευλαβικά σκυμμένοι σε ένα περίεργο και ακαταλαβίστικο βιβλίο, πάνω από ένα κείμενο ο ρόλος του οποίου χαρακτηρίστηκε «ιδρυτικός».¹ Απολύτως απορροφημένοι πάνω από μια ασυνήθιστης διάταξης σελίδα, ίσως μελετούν μόνοι ή σε ζεύγη ή και σε ομάδες. Όπως και να είναι, ο παρατηρητής θα διαπιστώσει υψηλή συγκέντρωση προσοχής στο εγχείρημα, ζέση και κάποτε ενθουσιασμό, πυρακτωμένο λόγο ή και σιγή, κίνηση και ακινησία. Άλλωστε, όπως έχει γραφτεί, «Εν ἀρχῇ ἦν τὸ Βιβλίον»² και «ο άνθρωπος είναι 'καταδικασμένος' να ερμηνεύει».³ Όμως, αν και οι μελετητές είναι πολλοί και ακολου-

θούν διαφορετικές μεθόδους και προσεγγίσεις, ο αγρός είναι ένας: το Ταλμούδ. Και αν κάποιος επιθυμεί πράγματι να κατανοήσει τον Ραββινικό Ιουδαϊσμό, τότε οπωσδήποτε ο δρόμος του θα πρέπει να περάσει από αυτή τη σχεδόν αχανή «χώρα» του Ταλμούδ. Εφόσον δε τόσο η θρησκευτική πρακτική όσο και η ηθική του προέρχονται από τη μελέτη και την ερμηνεία των ιερών του Γραφών, ο Ραββινικός Ιουδαϊσμός συχνά έχει χαρακτηριστεί ως «θρησκεία του Βιβλίου».⁴ Σύμφωνα με ένα παλιό εβραϊκό ρητό, αν και είναι βέβαιο ότι δίχως την Τορά δεν θα υπήρχε Ταλμούδ, είναι εξίσου σίγουρο ότι χωρίς το Ταλμούδ αυτή δεν θα ήταν παρά ένα αρκετά παράξενο και αινιγματικό βιβλίο. Αλλά, αν και το όνομά του είναι ένα, όπως και με τη Βίβλο, το Ταλμούδ είναι

μάλλον μια ολόκληρη βιβλιοθήκη παρά ένα βιβλίο και η έκτασή του απλώνεται σε πολλούς τόμους, χιλιάδες σελίδες και εκατομμύρια λέξεις. Εδώ θα βρεθούν αρχαίοι νομοδιδάσκαλοι και μεγάλοι ραββίνοι, μαθητές της Τορά, Ρωμαίοι αυτοκράτορες και απλοί, φτωχοί υπήκοοι, σημαίνοντα πρόσωπα και ειδωλολάτρες εθνικοί· εδώ θα συναντηθούν πρόσωπα και εποχές, ο καθαρός νομισμός του Μωσαϊκού Νόμου με το θρυλικό και απόκρυφο στοιχείο, ένας ακραίος πραγματισμός και η μυστική θεωρία των ουράνιων διαμονών εδώ, κείμενα και ρεύματα σκέψης θα αντιπαλαίψουν και θα ενωθούν ή θα χωρίσουν για πάντα. Έτσι, το έργο αυτό πραγματεύεται πολλά και διαφορετικά ζητήματα και απευθύνεται σε ακροατήριο με σύνθετα ενδιαφέροντα, το οποίο μάλιστα διαβιώνει σε περιβάλλοντα που κάποτε μπορεί να είναι ακόμη και εχθρικά. Σαν μια μεγάλη θάλασσα, το Ταλμούδ θα γίνει αποδέκτης πολλών και διαφορετικών ποταμιών και όλα θα τα μεταφράσει στη δική του μοναδική λαλιά. Αν και η σύγκριση δεν είναι ακριβής, θα μπορούσε κάποιος να το παρομοιάσει με την Εγκυκλοπαίδεια,⁵ τα *Aprophthegmata patrum*⁶ ή και με το *Ανθολόγιο* του Στοβαίου. Γραμμένο σχεδόν στενογραφικά, σε μια αρχαία γλώσσα και σε ένα δύσκολο, δύσβατο ιδίωμα, μοιάζει με στενό μονοπάτι σε βραχώδες και απόκρημνο όρος. Δεν είναι περίεργο που, ακόμη και σήμερα, ελάχιστοι έχουν μπορέσει να εντυφλήσουν και να γίνουν ειδικοί σε όλα τα πεδία και τα θέματα με τα οποία αυτό ασχολείται. Και αυτά είναι πράγματι πάρα πολλά· τόσα, όσα και οι λεπτομέρειες της ζωής ενός αρχαίου ή και σύγχρονου ακόμη Ιουδαίου πιστού. Στην πραγματικότητα, αυτό το κείμενο όχι μόνο απεικόνισε τον βίο των απανταχού Εβραίων, αλλά τον διαμόρφωσε, επίσης. ‘Τέκνο’ πολ-

Ταλμούδ είναι η διαρκής επιθυμία για γνώση και σοφία διά της συνεχούς μελέτης της Τορά, όταν μάλιστα αυτή η τελευταία ενέχει το χαρακτήρα και τη σοβαρότητα μιας Εντολής (mitzvat talmud Torah).

λών καιρών και συγγραφέων, μοιάζει πολύ σε εκείνους που το γέννησαν. Και με το πέρασμα των αιώνων, το Ταλμούδ, «χωρίς αμβολία, το πλέον αξιόλογο κείμενο της παραδοσιακής γραμματείας του ραββινικού Ιουδαϊσμού»,⁷ έγινε πατρίδα αληθινή ενός ανέστιου λαού και οι λέξεις του «δάκρυα από μελάني». ⁸ Έτσι, διόλου υπερβολή δεν θα ήταν πως αυτό «έγινε η καρδιά και η ψυχή» του Ιουδαίου.⁹ Κατά δε τον μεγάλο ιστορικό Graetz, όμως σίγουρα με μια δόση ρομαντισμού, για χίλια χρόνια

το Ταλμούδ υπήρξε για τον πιστό Εβραίο «η μόνη αληθινή πραγματικότητα», με τον έξω κόσμο να αποτελεί μόνο «μια απλή σκιά». ¹⁰ Αυτό έγινε «ένα ιερό καταφύγιο», «ένας εσώτερος κόσμος», στον οποίο μπορούσε να αποδράσει για να προφυλαχθεί «από τις ωμότητες και τη φρίκη του έξω κόσμου». ¹¹ Μεγάλοι επιστήμονες, όπως ο Άλμπερτ Αϊνστάιν, το μελέτησαν,¹² αλλά ακόμη και «χριστιανοί θεολόγοι και ιστορικοί» που ήλθαν σε επαφή με το Ταλμούδ το αναγνώρισαν ως την επιτομή «του πνευματικού και διανοητικού πυρήνα του Ιουδαϊσμού». ¹³

Αλλά, τότε τι είναι το Ταλμούδ που τόσο παράφορα ερωτεύτηκαν κάποιοι από τους πιο φαινούς νόες αυτού του κόσμου - και τόσο καταδίωξαν πολλοί στο διάβα των εποχών; Τίποτε περισσότερο και τίποτε λιγότερο από «το πιο σημαντικό βιβλίο»¹⁴ στη ζωή των Εβραίων, «η ραχοκοκαλιά» του δημιουργικού τους βίου και της εθνικής τους οντότητας. ¹⁵ Όπως έχει γραφτεί, «Πρόκειται για μια σύζευξη νόμων, θρύλων και φιλοσοφίας, ένα μίγμα ιδιάζουσας λογικής και ευρηματικού πραγματισμού, ιστορίας και επιστήμης, ανεκδότων και ευθυμίας. Πρόκειται για μια συλλογή παραδόξων, ...»,¹⁶ για μια «μοναδική πνευματική επίτευξη». ¹⁷ Ταλμούδ είναι η διαρκής επιθυμία για γνώση

και σοφία διά της συνεχούς μελέτης της Τορά, όταν μάλιστα αυτή η τελευταία ενέχει το χαρακτήρα και τη σοβαρότητα μιας Εντολής (mitzvat talmud Torah).¹⁸

[Κ. Θ. Ζάρρας, «Ταλμούδ» Εισαγωγή]

Υποσημειώσεις:

1. M. - A. Ouaknin, *The Burnt Book: Reading the Talmud*, Princeton University Press, NJ 1995², xiii.
2. M. - A. Ouaknin, *The Burnt Book: Reading the Talmud*, 3.
3. M. - A. Ouaknin, *The Burnt Book: Reading the Talmud*, xiv.
4. G. Vermes, "Bible and Midrash: Early Old Testament Exegesis", στο J. Neusner (ed.), *Post-Biblical Jewish Studies*, E.J. Brill, Leiden 1975, 60. Πρβλ. J. Neusner, *Rabbinic Judaism: Structure and System*, Fortress Press, Minneapolis 1995, 31.
5. Κατά τον γνωστό Marcus Jastrow, σε διάλεξη του (*The History and the Future of the Talmudic Text*) που δόθηκε στο «The Gratz College of Philadelphia» και που δημοσιεύτηκε το 1897, σ. 4.
6. Έτσι από τον G. Fownden, "Varieties of Religious Community", στο G. W. Bowersock, P. Brown, OI. Grabar (ed.), *Interpreting late antiquity: essays on the postclassical world*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass./London, England 2001, 96.
7. Ch. El. Fonrobert, M. S. Jafee (éd.), *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature*, Cambridge University Press 2007, 1.
8. M.-A. Ouaknin, *The Burnt Book: Reading the Talmud*, 12.
9. Εντ. Χ. Φλάννερνυ, *Η Αγωνία των Εβραίων: 2.300 χρόνια αντισημιτισμού*, σε μετάφραση Μ. Καρίτση, εκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2006, 62.
10. Πρβλ. Εντ. Χ. Φλάννερνυ, *Η Αγωνία των Εβραίων: 2.300 χρόνια αντισημιτισμού*, 58.
11. Βλέπε Εντ. Χ. Φλάννερνυ, *Η Αγωνία των Εβραίων: 2.300 χρόνια αντισημιτισμού*, 106.
12. Σε συνέντευξή του ο Αϊνστάϊν είχε δηλώσει πως, όταν ήταν μικρός, είχε μελετήσει την Εβραϊκή Βίβλο και το Ταλμούδ. Βλ. Denis Brian, *Einstein: A Life*, εκδ. John Wiley & Sons 1997, 186 και 277.
13. Ch. El. Fonrobert, M. S. Jafee (eds.), *The Talmud and Rabbinic Literature*, 1.
14. The most important Jewish text, J. L. Rubenstein, *The culture of the Babylonian Talmud*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore/London 2003, 1.
15. A. Steinsaltz, *The Essential Talmud*, 3.
16. A. Steinsaltz, *The Essential Talmud*, 4.
17. J. W. Drijvers, Rome and the Sasanid Empire: Confrontation and Co-existence, στο Ph. Rousseau (ed.) *A Companion to Late Antiquity*, Wiley-Blackwell, West Sussex 2009, 451.
18. A. Steinsaltz, *The Essential Talmud*, 5.

Ταλμούδ και Ορθοδοξία

Του ΜΑΡΙΟΥ Π. ΜΠΕΓΖΟΥ,

Κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Το Ταλμούδ είναι για τον ορθόδοξο ιουδαϊσμό ό,τι περίπου είναι η Φιλοκαλία για τον ορθόδοξο χριστιανισμό, και στις δύο αυτές περιπτώσεις πρόκειται για μια μείζονος σημασίας συλλογή σχολίων από καταξιωμένες θρησκευτικές προσωπικότητες, «πατέρες», επί των πηγών της πίστης τους με άμεση αναφορά στην καθημερινή πρακτική εφαρμογή του βίου των μελών της πιστεύουσας κοινότητας διαμέσου των αιώνων.

Παρά τις αναντίρρητες και αναπόφευκτες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται πολλές ομοιότητες, που αντανakλούν την ανάγκη κάθε παράδοσης να επιβιώνει όχι μόνο μέσα στον χρόνο κι ενάντια στη φθορά της Ιστορίας, αλλά εξίσου και μέσα στον χώρο της καθημερινότητας παρά τις αντιξοότητες του εκάστοτε κοσμικού περιβάλλοντος.

Η Φιλοκαλία είναι κατιτί εντελώς διαφορετικό από το Ταλμούδ, αλλά συγγενεύει στη βάση της θρησκευτικής λογικής, ότι δηλαδή η ιστορία κάθε θρησκείας είναι η ιστορία της ερμηνείας της ή μάλλον των ερμηνειών της. Θεολογικά η Φιλοκαλία και το Ταλμούδ διαφέρουν, θρησκευολογικά όμως συγγενεύουν απροσδόκητα. Συγκρίνοντας φιλολογικά την Φιλοκαλία με το Ταλμούδ διαπιστώνουμε τη διαφορά ως προς το είδος του λόγου που χρησιμοποιείται. Στη Φιλοκαλία απουσιάζει παντελώς το νομικό - τελετουργικό ύφος της Χαλαχά και πλεονάζει μόνο το θεολογικό - ηθικό μέρος το οποίο συναντάμε στην Αγγαδά. Αλλά, όπως η Αγγαδά είναι το δημοφιλέστερο λατρευτικό ανάγνωσμα των ορθόδοξων Ιουδαίων, έτσι και η Φιλοκαλία είναι το πιο αγαπημένο μελέτημα των ορθόδοξων χριστιανών.

Όπως η Αγγαδά δεν είναι δεσμευτική έτσι και η Φιλοκαλία είναι ιδιωτικό ανάγνωσμα πνευματικής οικοδομής των χριστιανών έχει, όμως, αγαπηθεί τόσο πολύ ως κείμενο που στην καθημερινή ορθόδοξη εκκλησιαστική ζωή αποτελεί εγκόλπιο κάθε πιστού. Ένα από αυτά τα φιλοκαλικά κείμενα, τα «Ασκητικά» του Εφραίμ του Σύρου, βρισκόταν στο προσκέφαλο του Ντοστογιέφσκι, που παρέπεμπε σε αυτά πυκνά συχνά στα έργα του, ιδίως στους *Αδελφούς Καραμαζόφ*.

Η θεολογική διαφορά της Φιλοκαλίας από το Ταλμούδ

είναι σχεδόν ουρανομήκης και περίπου αυτονόητη. Τα δύο κείμενα απέχουν παρασάγγας και, μάλιστα, τόσο όσο αφίσταται η ιουδαϊκή ορθοδοξία από την χριστιανική ορθοδοξία.

Η απρόσωπη και άσαρκη διαμεσολάβηση Θεού - ανθρώπου στον ιουδαϊσμό και η προσωπική, ενυπόστατη και ένσαρκη διαμεσολάβηση θείου - ανθρώπινου μέσω του Θεανθρώπου Ιησού Χριστού οριοθετούν με θεολογική επάρκεια τη διαφοροποίηση Νόμου (Τορά) και Ευαγγελίου, Παλαιάς Διαθήκης και Καινής Διαθήκης, Εβραϊκής Βίβλου και Αγίας Γραφής. Στον ιουδαϊσμό απουσιάζει η αξίωση του χριστιανισμού για την ύπαρξη ενός προσώπου που ενσαρκώνει θείο και ανθρώπινο στην ακεραιότητά τους.

Η υιοθέτηση αυτής της αξίωσης ως πίστης - εμπιστοσύνης στον Ιησού Χριστό κάνει κάποιον χριστιανό. Η δυσπιστία ή η απαξίωση μιας τέτοιας αξίωσης διατηρεί καθέναν στον εξωχριστιανικό χώρο, θρησκευτικό ή μη, μονοθεϊστικό ή όχι, ιουδαϊκό, μουσουλμανικό ή οποιονδήποτε άλλο. Θα ήταν περιττή φλυαρία κάθε παραπέρα ενασχόληση με το πώς αυτή η θεμελιώδης διαφοροποίηση μεταξύ προσωπικής και απρόσωπης διαμεσολάβησης θείου - ανθρώπινου τροποποιεί τον χριστιανισμό και τον

ιουδαϊσμό, έτσι ώστε τα φιλολογικώς παρόμοια κείμενά τους, σαν την Φιλοκαλία και το Ταλμούδ, να διαφορίζονται θεολογικώς σε τέτοιο μεγάλο βαθμό.

Αυτό που έχει σημασία είναι ότι κάθε θρησκευτική παράδοση παράγει τέτοια κείμενα, που ως ιδιωτικό ανάγνωσμα και προσωπική μελέτη ανήκουν σε όλους μας, είτε είμαστε μέλη μιας από αυτές τις παραδόσεις είτε όχι. Άλλωστε, κάθε πίστη ανήκει σε όλους τους ανθρώπους κι όχι μόνο στους δικούς της πιστούς, μια και δεν είναι δήθεν ιδιοκτησία ή τάχα κτήμα μιας κάποιας θεσμοποιημένης εκδοχής του ιερού, αλλά απόκτημα κάθε πολιτισμού οποιασδήποτε εποχής.

Όπως εύστοχα έθετε το ζήτημα από την πλευρά του ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος: «Ο χριστιανισμός δεν είναι μόνο για τους χριστιανούς... Ο Ιησούς δεν ανήκει μόνο σε όσους ανήκουν στον Ιησού». Κάτι ανάλογο ισχύει και για το Ταλμούδ, όπως επισημαίνει ο Κ. Ζάρρας: «Ο μουσουλμάνος θα βρει πολλά στοιχεία κοινά με τη δική του πίστη και ίσως κατανοήσει καλύτερα τη δική του ιστορική διαδρομή. Αλλά και ο χριστιανός μπορεί να αγγίξει μια παμπάλαια κοινή φλέβα και να αναγνωρίσει έναν ξεχασμένο αδελφό».

Ο Νόμος, η Γνώση και η Σοφία στο δρόμο προς την Αλήθεια

Πρόλογος του Ραββίνου Αθηνών κ. ΓΚΑΜΠΡΙΕΛ ΝΕΓΡΙΝ

*Διότι σε πλήθος σοφίας αφθονία θυμού,
κι ο προσθέτων γνώση προσθέτει πόνο.*

[Εκκλησιαστής 1:18]

Προς μian οφθαλμαπάτης όαση τρέχει εκείνος που θεωρεί την κατά γράμμα ψυχρή υπακοή στο Νόμο ως τη μόνη λύτρωση, και μέσω αυτής δικαιολογεί τις ηθικές και θεόκλητες ανάγκες του.

Καθώς είναι το «πνεύμα του νόμου», και δη του Θεοποίητου, αυτό που οφείλει να συνεργάζεται και να διαπνέει χρωματίζοντας το γράμμα αυτού, όπως μας διδάσκουν οι διηγήσεις του προφήτη Ναθά προς τον μέγα μελωδό Βασιλιά Δαβίδ (βλ. *Β' Σαμουήλ 12:1-14*).

Είναι ως εκ τούτου το «πνεύμα του νόμου» που χρήζει ορθής κατανόησης του Νόμου. Μίας ακατάπαυστης δίψας δηλαδή για συνειδητή αφομοίωση, για σαφή και πλήρη αντίληψη του νοήματός του, που πηγάζει αβίαστα (μα κοπιαστικά) από την τακτική κι ανελλιπή, αφοσιωμένη μελέτη και που διαμορφώνεται προσαρμοζόμενο στο κοινωνικό περιβάλλον και την εκάστοτε εποχή.

Ποιος όμως δε βίωσε την απογοήτευση από τη βασανιστική έλλειψη της ζειδωρης, για την κατανόηση, γνώσης;

Την ένταση και ζοφερή αγωνία της σκέψης και μόνο των κινδύνων της έλλειψης γνώσης και κατ' επέκταση της εκούσιας παραίτησης από την κατανόηση, αλλά και την απομάκρυνση εν γένει από το Νόμο, εκφράζουν οι ακατάπαυστες, γεμάτες πάθος, αναλύσεις και τα υποδουλωμένα στη λεπτομέρεια «πιλπουλίμ» των μελετητών της Σούρας και της Πουμπεδιθά.

Ωστόσο, επικίνδυνες θα χαρακτήριζε κανείς τις λεξιθήριες αναζητήσεις της ανεξάρτητης γνώσης. Καθώς μονάχα η γνώση εκείνη, η οποία αναμορφώνει την υποκειμενικότητα, για να γεννήσει το αντικειμενικό, ώστε να επισύρει τελικά την Αλήθεια, της επιτρέπεται να διυλίζεται σε σοφία. Είναι απαραίτητος επομένως, ο διαχωρισμός της Αλήθειας από τη γνώση.

Οι συνεχείς, ακούραστες συζητήσεις και διαξιφισμοί των Σοφών του Ταλμούδ, αξιωματικά αποδεικνύουν, μετά ανένδοτης επιμονής και πείσματος, πως η Αλήθεια στην απολυτότητά της είναι αιώνια. Πολύπλευρη μεν, που εκδηλώνεται μέσα από πολύπλοκες και πολυδαίδαλες εκφάνσεις, μοναδική δε.

Υπενθυμίζουν με τον τρόπο αυτό πως η γνώση είναι μεταβλητή και μετατρέπομενη. Αλλάζει δε εύκολα όταν συνειδητοποιεί πως ξεστράτισε από τον κύριο στόχο της, την κατανόηση της Αλήθειας.

Μέσα από τις πυκνογραμμένες σελίδες του Ταλμούδ (και των προφορικών Μωσαϊκών παραγγελμάτων που παραθέτονται σε αυτό), ο Νόμος επιστρατεύει τη γνώση, ικανοποιώντας την αντίληψη, γίνεται νοηματικά κατανοητός, ομόγνωμα υιοθετείται, υλοποιείται κι ενσαρκώνεται, μεταπλάθεται σε σοφία, για να οδηγήσει το πνεύμα, το εξαρτώμενο από την ύλη, στην Αλήθεια.

Το παρόν έργο παρουσιάζει επιτυχώς μια συνοπτική εικόνα της «θάλασσας του Ταλμούδ». Μέσα από ένα διάπυρο ακαδημαϊκό πνεύμα, διανθισμένο από μετριάσμενο λυρικό λόγο, φωτίζει προσεκτικά και μεθοδικά τη γνώση που κρύβουν μέσα τους αυτοί οι ανοίκειοι προς το ευρύ κοινό τόμοι και αναδεικνύει τη σοφία που απορρέει από μέσα τους: μια σοφία, μαθητές και μελετητές της οποίας μπορούμε κάλλιστα να είμαστε όλοι.

Για τη δομή του βιβλίου:

Με έναν ευρηματικό τρόπο, στην τριμερή διαίρεση των περιεχομένων του βιβλίου «Ταλμούδ» συνδυάζονται όλα όσα θα ήθελε (ή και θα έπρεπε) να γνωρίζει κάποιος που ενδιαφέρεται για το θέμα.

Έτσι, στο **πρώτο Μέρος** παρουσιάζεται η ιστορική διαδρομή του Ταλμούδ, από την εποχή των Ζουγγώτ έως την καταγραφή της Μισσνά, της Τοσεφτά και των δυο Ταλμουδίμ, έως και την καύση του Ταλμούδ στην πυρά (ένα πολύ ενδιαφέρον κεφάλαιο) και την εκτύπωσή του στα πρώτα τυπογραφεία του κόσμου. Εδώ έλκει την προσοχή και το κεφάλαιο για τη «συλλογιστική του Ταλμούδ», όπου και σύγκριση με διαλόγους του Πλάτωνα.

Στο **δεύτερο Μέρος** παρουσιάζονται εύτακτα κατανεμημένες οι βασικές θεολογικές διδαχές του Ταλμούδ, από τις διάφορες διατυπώσεις για τον Θεό και τον αγγελικό κόσμο έως τον άνθρωπο, την Τορά, τον Μεσσία και άλλα πολλά.

Στο **τρίτο Μέρος** συγκεντρώνονται επιλεγμένα και σχολιασμένα κείμενα από το Ταλμούδ για πολλά και διαφορετικά θέματα από τη ζωή των αρχαίων Σοφών μας. Εδώ, ακτινοβολεί η σοφία των μαθημά-

των της καθημερινής ζωής, έτσι όπως αυτή καθρεφτίζεται και διασώζεται στις σελίδες αυτής της πανάρχαιας συλλογής.

Δεδομένου ότι λόγω της απεραντοσύνης του υλικού της η πολύτομη συλλογή των Ραββίνων Σοφών μας έχει χαρακτηριστεί σαν «το πέλαγος του Ταλμούδ», ο συγγραφέας πλοηγεί στα νερά του αποτελεσματικά και ωφέλιμα. Αν και γραμμένο από έναν Πανεπιστημιακό, το ύφος γραφής είναι ρέον και βατό και το κείμενο σίγουρα ευανάγνωστο. Αν και περιέχει πληθώρα πληροφοριών, διαβάζεται εύκολα και από όλους.

Ραββίνος Γκαμπριέλ Νεγρίν

Επιγραφή
του
ψηφιδωτού
δαπέδου της
Συναγωγής
στη Χίο.

Ανασκάπτοντας το αρχαιολογικό παρελθόν της εβραϊκής κοινότητας της Χίου

Η περίπτωση του νεοαποκαλυφθέντος συναγωγικού κτηρίου της πρώιμης βυζαντινής περιόδου

Των ZANET ΜΠΑΤΤΙΝΟΥ & ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ ΛΟΥΔΑΡΟΥ

Το νησί της Χίου αποτελεί το πέμπτο μεγαλύτερο νησί της Ελλάδας, ενώ απέχει μόλις 8 χλμ. από τις δυτικές ακτές της Τουρκίας. Η κατοίκηση του νησιού χρονολογείται ήδη από τα προϊστορικά χρόνια με τους Πελασγούς να αποτελούν τους πρώτους κατοίκους του. Ήδη από τον 11ο π.κ.ε./π.Χ. και κυρίως λόγω του δεύτερου εποικισμού του νησιού από τους Ιωνες, η Χίος αναδείχθηκε σε μια ισχυρή ναυτική δύναμη και σε ένα από τα σημαντικότερα μεταπρατικά κέντρα του Αιγαίου εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης και των λιμένων της, ενώ το εύφορο έδαφός της κατέστησε το νησί ένα από τα σπουδαιότερα εξαγωγικά κέντρα αγροτικών προϊόντων με κυριότερο αυτό του οίνου, γνωστού και ως Αριούσιου οίνου και της μαστίχας.

Στο μνημειώδες έργο του Ιουδαϊκή Αρχαιολογία, ο ιστορικός Τίτος Φλάβιος Ιώσηπος (Yosef ben Matiyahu ha Cohen - Titus Flavius Josephus) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το 14 π.κ.ε./π.Χ. ο Ηρώδης ο Μέγας, βασιλιάς της Ιουδαίας επισκέφτηκε το νησί της Χίου, όπου και διέμεινε για αρκετές ημέρες. Όπως μαρτυρά ο ιστορικός, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο νησί ο βασιλιάς Ηρώδης έτυχε μεγάλης υποδοχής, ενώ ο ίδιος προέβη σε ευεργεσί-

ες, όπως για παράδειγμα στην πληρωμή των χρεών των κατοίκων στους Ρωμαίους. Το σχετικό απόσπασμα αναφέρει: [18] ὁ δ' ἐπιδιέτριβεν ἡμέρας πλείους ἐν τῇ Χίῳ καὶ πολλοὺς μὲν τῶν προϊόντων αὐτῷ δεξιούμενος ἀνελάμβανεν βασιλικαῖς δωρεαῖς, αὐτῆς δὲ τῆς πόλεως ἰδὼν πεπτωκυῖαν στοάν, ἦν ἐν τῷ Μιθριδατικῷ πολέμῳ καθαιρεθεῖσαν οὐχ ὥσπερ τὰ ἄλλα διὰ μέγεθος καὶ κάλλος ἀναστήναι ράδιον ἦν, [19] χρήματα δὸς ὅσα μὴ μόνον ἐπαρκεῖν, ἀλλὰ καὶ περιττεῦεν ἐδύνατο πρὸς τὴν συντέλειαν τοῦ κατασκευάσματος, ἐνετέλλετο μὴ περιορᾶν, ἀλλὰ θᾶττον ἐγείρειν ἀποκαθιστάντας τῇ πόλει τὸν ἴδιον κόσμον, [20] αὐτὸς δὲ λήξαντος τοῦ πνεύματος εἰς Μιτυλήνην ἀκεῖθεν εἰς Βυζάντιον παρακομισθεὶς, ὡς ἤκουσεν ἐντὸς Κυανέων ἤδη πεπλευκέναι τὸν Ἀγρίππαν, μετέσπευδεν ὡς ἐνήν [Ιουδ. Αρχαιολ. 14, 18-19]. Αν και το συγκεκριμένο απόσπασμα δεν συνδέει με ασφάλεια την παρουσία Ιουδαίων στο νησί, ωστόσο, αυτή δεν μπορεί να αποκλειστεί αν ληφθεί υπόψη η εκτεταμένη ιουδαϊκή διασπορά στον αιγαϊκό χώρο κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους (Galante, A., Histoire des Juifs de Turquie, tome VII, Isis, Istanbul 1958, σελ. 204, υποσημ. 2,3).

Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο και κυρίως λόγω της έλλειψης φιλολογικών και επιγραφικών τεκ-

μηρίων μέχρι και τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, η αποκάλυψη της εβραϊκής συναγωγής από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χίου* (πρώην 3η ΕΒΑ), έτσι όπως αυτή παρουσιάστηκε στο ευρύ κοινό, τον Σεπτέμβριο του 2015 και με αφορμή τις Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς, με θέμα «Βία και Ανεκτικότητα», αποτελεί ένα σπουδαίο και σπάνιο εύρημα, το οποίο τοποθετεί το νησί της Χίου στον επιστημονικό χάρτη των αρχαίων διασπορικών συναγωγών, ενώ μαζί με τις Συναγωγές της Δήλου και της Αίγινας αποτελούν με σχετική επιφύλαξη τις αρχαιότερες συναγωγές επί ευρωπαϊκού εδάφους.

Στη θέση Παλαιόκαστρο, όπου βρισκόταν το διοικητικό κέντρο της Χίου ήδη από την ελληνιστική εποχή, στη συνοικία της Αγίας Άννας Καπέλλας, εντοπίστηκαν το 2008 κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών σε οικοπέδο ιδιώτη, τα αρχιτεκτονικά λείψανα δυο κτηρίων που χωρίζονταν από οδό (*Αναλυτικά για το χρονικό των σωστικών ανασκαφών* *πρβλ. Μισαηλίδου Α., Αρχαιολογικό Δελτίο 64 (2009), σελ. 944-946*). Σύμφωνα με τους υπεύθυνους αρχαιολόγους-ανασκαφείς έχει αποκαλυφθεί το νότιο κλίτος και τμήμα του “νάρθηκα” της Συναγωγής, σε βάθος πέντε μέτρων από το επίπεδο των οδών Αγ. Αποστόλων και Αγ. Φωτίου, του πάρκου Θελούδη και του γειτονικού χώρου στάθμευσης. Το ελάχιστο εκτιμώμενο πλάτος του συναγωγικού κτηρίου φτάνει τα δεκαέξι μέτρα και χρονολογείται στον 4ο μεταχριστιανικό αιώνα. Το κτήριο φαίνεται πως συνεχίζεται στις παρακείμενες οδούς. Η Συναγωγή σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται πως βρισκόταν σε χρήση μέχρι τον 7ο αιώνα και είναι κτισμένη πάνω σε παλαιότερα κτίσματα. Παράλληλα με το κύριο συναγωγικό κτήριο, η ανασκαφή αποκάλυψε και τμήματα από γειτονικό κτήριο που χρησίμευε ως βοηθητικός χώρος της Συναγωγής. Δεν αποκλείεται οι χώροι του κτηρίου αυτού να σχετίζονται με τα λεγόμενα *συγκύροντα* κτήρια, τα οποία γειτνιάζαν των συναγωγών και χρησιμοποιούνταν ως βοηθητικοί χώροι (*Levine, L., The Ancient Synagogue. The First Thousand Years, Yale University,*² 2005, σελ. 86 και *υποσημ. 36*). Το εντυπωσιακό ψηφιδωτό δάπεδο της Συναγωγής φέρει δύο επιγραφές στα ελληνικά, η μία σε *tabula ansata* και η δεύτερη εντός τετραγώνου εγγεγραμμένου σε κύκλο διακοσμημέ-

Επιγραφή του ψηφιδωτού δαπέδου με αναφορά στη συναγωγική χρήση του χώρου.

νου με λευκούς ρόμβους. Στη δεύτερη αυτή επιγραφή οφείλεται και η ταύτιση του κτηρίου ως Συναγωγής, καθώς στους τρεις πρώτους στίχους της επιγραφής οι ανασκαφείς ανέγνωσαν την φράση «ΕΙΡΗΝΗ ΤΑΙΣ ΣΥΝ/ ΑΓΩΓΑΙΣ ΕΥΛΟΓΙΑ / ΤΩ ΕΙΣΣΤΡΑΗΛ». Αν και αρχικά θεωρήθηκε ότι πρόκειται για παλαιοχριστιανική βασιλική, εξαιτίας και της τυπικής βυζαντινής εικονογραφικής θεματολογίας του κτηρίου, εντούτοις η αποκάλυψη της επιγραφής δεν άφησε περιθώρια αμφισβήτησης περί της ιουδαϊκότητας του κτηρίου. Ταυτόχρονα, η εύρεση στέρνας καθώς και η θέση της Συναγωγής πλησίον φυσικής πηγής ύδατος, σύμφωνα με τις ταλμουδικές οδηγίες, ενίσχυσαν περαιτέρω την επιχειρηματολογία της ταύτισεως του κτηρίου (*Levine, L., The Ancient Synagogue. The First Thousand Years, Yale University,*² 2005, σελ. 331). Ο εντοπισμός του μοναδικού αυτού ευρήματος οδήγησε στην απόφαση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χίου, στην οποία ανήκει και η τελική δημοσίευση, για απαλλοτρίωση του χώρου, ενώ μέχρι σήμερα οι ανασκαφικές εργασίες βρίσκονται σε εξέλιξη. Η περαιτέρω δημοσίευση και μελέτη αυτού του σπάνιου και σπουδαίου ανασκαφικού ευρήματος, την οποία έχουν αναλάβει με ενθουσιασμό και ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον οι ανασκαφείς, θα κομίσει σημαντικές πληροφορίες για την κοινοτική, πολιτιστική και θρησκευτική οργάνωση των πρώτων εβραϊκών κοινοτήτων κατά τους ρωμαϊκούς και πρώιμους βυζαντινούς χρόνους όχι μόνο για τον ελλαδικό χώρο, αλλά και για την ιστορία της ευρωπαϊκής ιουδαϊκής διασποράς, συνολικά. Από τον 5ο έως και τον 10ο αιώνα φαίνεται -από τα μέχρι στιγμής δεδομένα- πως οι πηγές σι-
-ωπούν σχετικά με την παρουσία Εβραίων στη Χίο.

Τον 11ο αιώνα (1049) και επί κυριαρχίας του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου (1042-1053) σύμφωνα με τις γραπτές πηγές ζούσαν στο νησί τουλάχιστον 15 εβραϊκές οικογένειες (*Oikonomides, N., The Jews of Chios (1049). A Group of Excusati, στο Mediterranean Historical Review Vol 10. No. 1-2, σελ. 218-225*). Σύμφωνα με το Χρυσόβουλο που εξέδωσε ο αυτοκράτορας προς τη Νέα Μονή Χίου, τα μέλη των εβραϊκών οικογενειών, τα οποία ζούσαν ελεύθερα μέχρι τότε ως «πάροικοι» ανάμεσα σε άλλους Εβραίους του νησιού, παραχωρούνταν πλέον στη Μονή, η οποία εφεξής είχε την απόλυτη κυριαρχία αυτών με στόχο να εργαστούν στα κτήματά της. Μεταξύ των ετών 1160/64 και 1165/67-8, επί αυτοκράτορος Μανουήλ Α' Κομνηνού, έλαβε χώρα η επίσκεψη του ραββίνου Βενιαμίν εκ Τουδέλης, ο οποίος και ανέφερε την ύπαρξη περίπου 400 Ιουδαίων [sic] στο νησί της Χίου στους οποίους συμπεριέλαβε και τους ραββίνους Ηλία Χεμάν και Σαμπετάι (*Βενιαμίν εκ Τουδέλης, Το Βιβλίο των Ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική, Εισαγωγή - Σχόλια: Μεγαλομμάτης Κ. - Σαββίδης Α., Μετάφραση: Βλαχοπούλου, Φ., Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1994, σελ. 67*). Γύρω στο 1346 οι Γενουάτες καταλαμβάνουν τη Χίο στην οποία και βρίσκουν «μια καλά οργανωμένη κοινότητα με μεγάλη ιστορία» (*Φρεζής Ρ., Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Εβραϊσμού, Βόλος 2007, σελ. 379*). Οι Εβραίοι φαίνεται πως κατοικούσαν στο Φρούριο της πόλης στη συνοικία καλούμενη ως γκέττο ή τζουντέκα (εβραϊκή). Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, η Κοινότητα γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση μέχρι περίπου και το 1822 όταν και εξαιτίας της καταστροφής της

Χίου πολλοί Εβραίοι εγκαταλείπουν το νησί. Ο σεισμός του 1881 αναγκάζει τις περίπου 70 εβραϊκές εναπομείνουσες οικογένειες να εγκατασταθούν στην περιοχή γνωστή και ως «Άγιος Νικόλαος του βουνού». Με την ενσωμάτωση του νησιού στην Ελλάδα, η Ισραηλιτική Κοινότητα Χίου ανακηρύσσει το 1913 επίτιμο πρόεδρό της τον Κυβερνήτη του νησιού Δημήτριο Θεοδωράκη. Το 1953 εγκαταλείπει το νησί και η τελευταία εβραϊκή οικογένεια του Α. Μενασέ (*Για ένα σύντομο ιστορικό της Κοινότητας πρβλ. Φρεζής ό.π., σελ. 378-382*). Οι εναπομείνουσες εβραϊκές επιτύμβιες πλάκες, οι οποίες φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης και χρονολογούνται ως επί το πλείστον από τον 16ο αιώνα, μαρτυρούν το πολυπολιτισμικό παρελθόν της Χίου και την ιστορία μιας ανθηρής και ακμάζουσας εβραϊκής κοινότητας. Σήμερα στο νησί της Χίου δεν ζουν Εβραίοι. Ωστόσο, η αποκάλυψη της υστερορωμαϊκής Συναγωγής της Χίου, ενός μνημείου σπάνιου και μοναδικού, επιβεβαιώνει τα λόγια του ελληνιστή Ιουδαίου φιλοσόφου των αρχών του Ιου αιώνα κ.ε./μ.Χ Φίλωνος όταν αναφέρει: «*Ιουδαίους γάρ χώρα μία διά πολυανθρωπίαν ού χωρεῖ ἤσ αιτίας ἔνεκα τὰς πλείστας καὶ εὐδαιμονεστάτας τῶν ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀσίᾳ κατὰ τε νήσους καὶ ἡπείρους ἐκνέμονται μητρόπολιν μὲν τὴν ἱερόπολιν ἠγοούμενοι, καθ' ἣν ἴδρυται ὁ τοῦ ὑψίστου θεοῦ νεὼς ἅγιος, ἃς δ' ἔλαχον ἐκ πατέρων καὶ πάππων καὶ προπάππων καὶ τῶν ἔτι ἄνω προγόνων οἰκεῖν ἕκαστοι πατρίδας νομίζοντες, ἐν αἷς ἐγεννήθησαν καὶ ἐτρέφησαν*» [*Εἰς Φλάκκον, 46*].

* **Θερμές ευχαριστίες** οφείλονται στην κα Όλγα Βάσση, Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χίου και των αρχαιολόγων της Υπηρεσίας κας Άννας Μισαηλίδου και κας Παρισιάνθης Βαλάκου για την πρόσβαση στο σχετικό υλικό και τις πληροφορίες που μας παρείχαν, χωρίς την βοήθεια των οποίων δεν θα ήταν δυνατή η συγγραφή του παρόντος σύντομου άρθρου.

* **Φωτογραφίες:** Εφορεία Αρχαιοτήτων Χίου & Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος.

[*Η Ζανέτ Μπαττίνου είναι Αρχαιολόγος και Διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος. Η Αναστασία Λουδάρου είναι Αρχαιολόγος, MSc., Ερευνήτρια του Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος, Υποψ. Διδ. Αρχαίας Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, του Α.Π.Θ.*]

Αποψη του δαπέδου της νεοαποκαλυφθείσης Συναγωγής στη Χίο.

Κοινή έκδοση γραμματοσήμων

25 χρόνια πλήρων διπλωματικών σχέσεων

Τα Ελληνικά Ταχυδρομεία και τα Ταχυδρομεία του Ισραήλ προέβησαν σε κοινή έκδοση γραμματοσήμων με την ίδια παράσταση που κυκλοφόρησαν συγχρόνως στην Ελλάδα και το Ισραήλ, στις 9.2.2016. Η σειρά είναι αφιερωμένη στα 25 χρόνια πλήρων διπλωματικών σχέσεων Ελλάδος και Ισραήλ και απεικονίζει τα λιμάνια της Χάιφας και της Θεσσαλονίκης.

Στο μήνυμά της η πρέσβυς του Ισραήλ στην Ελλάδα κα Ιρίτ Μπεν-Άμπα, μεταξύ άλλων, τονίζει: «Το Κράτος του Ισραήλ και η Ελληνική Δημοκρατία γιορτάζουν την 25η Επέτειο Πλήρων Διπλωματικών Σχέσεων. Οι διμερείς σχέσεις μας έχουν ιστορία χιλιάδων χρόνων, καθώς οι δύο αρχαίοι λαοί μας είχαν μεγάλη αλληλεπίδραση στην κοινή μας περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου... Σήμερα, το Ισραήλ και η Ελλάδα έχουν θερμές σχέσεις που βασίζονται στη φιλία και τα κοινά στρατηγικά συμφέροντα. Η πολυδιάστατη συνεργασία σε όλους τους τομείς στην κοινή μας περιοχή, αντικατοπτρίζει την ιστορική και πολιτισμική μας εγγύτητα και τις κοινές δημοκρατικές αξίες μας. Εύχομαι στις χώρες και τους λαούς μας πολλά ακόμα χρόνια φιλικών σχέσεων».

Εκ μέρους των ΕΛ.ΤΑ. ο ειδικός σύμβουλος κ. Μωυσής Κωνσταντίνης δήλωσε: «Αισθάνομαι υπερήφανος που εργάστηκα για την πραγματοποίηση αυτού του γραμματοσήμου που συμβολίζει τους στενούς δεσμούς μεταξύ Ελλάδος και Ισραήλ. Ταυτόχρονα είμαι διπλά συγκινημένος: ως εκπρόσωπος των Ελληνικών Ταχυδρομείων, και ως πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, του αντιπροσωπευτικού οργάνου του Ελληνικού Εβραϊσμού. Το γραμματόσημο αποτελεί για μένα ένα ορόσημο στο οποίο συγκεντρώνονται και εκπληρώνονται η αγάπη μου για τον φιλοτελισμό, η αγά-

πη μου για το Ισραήλ και η βαθιά μου πίστη στα πολλαπλά οφέλη από την παραγωγική συνεργασία μεταξύ Ελλάδος και Ισραήλ».

Τα γραμματόσημα παρουσιάστηκαν σε εκδήλωση που συνδιοργανώθηκε από την Πρεσβεία του Ισραήλ στην Ελλάδα και τα Ελληνικά Ταχυδρομεία, που έγινε στις 8.3.2016, στο Μέγαρο της Παλαιάς Βουλής. Με την παρουσίαση των γραμματοσήμων ολοκληρώθηκε ο κύκλος των πλούσιων πολιτισμικών δραστηριοτήτων που διήρκεσε ένα χρόνο και σηματοδότησε την 25^η επέτειο από τη σύναψη πλήρων διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας και Ισραήλ.

Κατά την εκδήλωση απηύθυναν χαιρετισμούς η πρέσβυς του Ισραήλ στην Ελλάδα, κα Ιρίτ Μπεν Άμπα, ο πρόεδρος και διευθύνων σύμβουλος των ΕΛΤΑ, κ. Κωστής Μελαχροινός, και ο ειδικός σύμβουλος των Ελληνικών Ταχυδρομείων και πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, κ. Μωϋσής Κωνσταντίνης. Στη συνέχεια, ακολούθησαν ομιλίες προσωπικοτήτων που διατηρούν ιδιαίτερες σχέσεις με το Ισραήλ και την Ελλάδα. Συγκεκριμένα, μίλησαν ο βουλευτής και πρόεδρος της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Ελληνο-Ισραηλινής Φιλίας, κ. Δημήτρης Σεβαστάκης, ο πρώην γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εξωτερικών και πρώην πρέσβυς της Ελλάδας στο Ισραήλ κ. Αναστάσιος Μητσιάλης, ο επιχειρηματίας και πρώην πρέσβυς του Ισραήλ στην Ελλάδα κ. Ραμ Αβιράμ, η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών και συγγραφέας κα Λένα Διβάνη, η πολιτική επιστήμων και ερευνήτρια του Ιδρύματος Yad Vashem στην Ιερουσαλήμ κα Γαρυφαλλιά Μίχα, η αρχιτέκτων και απόφοιτος του Πανεπιστημίου Τέχνην της Χάιφας κα Ματίλντα Μπεράχα, και ο διευθυντής σύνταξης της Huffington Post στην Ελλάδα κ. Νίκος Άγουρος.

Η «ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΩΝ ΜΑΧΑΙΡΙΩΝ»

Του ΒΙΚΤΩΡΑ ΙΣΑΑΚ ΕΛΙΕΖΕΡ

Η «τρομοκρατία των μαχαιριών» θέτει σε κίνδυνο τη ζωή κάθε Ισραηλινού πολίτη – στον δρόμο, στη στάση του λεωφορείου και του τραμ, στα καφέ και στα εμπορικά κέντρα. Ο απολογισμός, θλιβερός! Δεκάδες Ισραηλινοί έχουν χάσει τη ζωή τους τους δύο τελευταίους μήνες από επιθέσεις Παλαιστινίων ισλαμιστών. Άλλοι πυροβολήθηκαν, άλλοι μαχαιρώθηκαν, άλλοι καταπλακώθηκαν από τις ρόδες δολοφονικών αυτοκινήτων. Δεκάδες Παλαιστίνιοι νεκροί, εκ των οποίων πολλοί επιδιώξαν, ή και κατάφεραν, να μαχαιρώσουν Ισραηλινούς.

Στις 30 Σεπτεμβρίου, ο Μαχμούντ Αμπάς από το βήμα του ΟΗΕ κατηγορεί το Ισραήλ ότι ασκεί σκληρή βία για να επιβάλει τα σχέδιά του για την κατάκτηση των ισλαμικών και χριστιανικών ιερών τόπων στην Ιερουσαλήμ. Σε αυτό το κρίσιμο χρονικά σημείο, λοιπόν, παρατηρούμε τη στροφή που κάνει ο Παλαιστίνιος πρόεδρος, φορτίζοντας τη σύγκρουση με μια εξαιρετικά επικίνδυνη παράμετρο: το θρησκευτικό συναίσθημα. Απευθύνεται δηλαδή στον λαό του, προτάσσοντας μια δήθεν ισραηλινή απειλή για την πλατεία των Τεμένων, και φαίνεται να προσεταιρίζεται τις μεθόδους της Χαμάς και του «Ισλαμικού Κράτους», υιοθετώντας την κουλτούρα του θρησκευτικού μίσους. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι για πρώτη φορά, μέλος του «Ισλαμικού Κράτους» ανάρτησε στο Διαδίκτυο βίντεο στο οποίο, μιλώντας στα εβραϊκά, απείλησε ότι «κανείς Εβραίος δεν θα μείνει ζωντανός στην Ιερουσαλήμ». Υπάρχει όμως και η εικόνα της ανθρωπιάς. Εβραίες και μουσουλμάνες γυναίκες στο Ισραήλ υπογράφουν εκκλήσεις για τον τερματισμό της αιματοχυσίας. Ισραηλινοί εστίατορες προσφέρουν εκπτώσεις σε κοινές παρέες Αράβων και Εβραίων, για να αποδείξουν ότι αυτά που ενώνουν είναι περισσότερα και ωφελιμότερα από εκείνα που διχάζουν, ενώ ο Σιμόν Πέρες καλεί ραββίνους, ιμάμηδες και αρχηγούς χριστιανικών εκκλησιών να αποκηρύξουν τη βία ως τακτική που είναι αντίθετη στις αρχές των μονοθεϊστικών θρησκειών.

Ταυτόχρονα, το Ισραήλ και ο παγκόσμιος εβρα-

ϊσμός δέχονται επίθεση στο διπλωματικό μέτωπο. Έξι αραβικά κράτη – η Αλγερία, η Αίγυπτος, το Κουβέιτ, το Μαρόκο, η Τυνησία και τα Ενωμένα Αραβικά Εμιράτα – καταθέτουν στην UNESCO σχέδιο απόφασης, σύμφωνα με το οποίο ο ιερότερος

τόπος των Εβραίων, το Τείχος των Δακρύων, είναι τμήμα του Τεμένου Αλ Ακτσά. Τελικά, διαγράφεται από το κείμενο η συγκεκριμένη πρόταση, η οποία στηρίζεται στην ασύστολη παραχάραξη της ιστορίας, ενώ ταυτόχρονα ενθαρρύνει το θρησκευτικό πάθος των ισλαμιστών εναντίον των Εβραίων και του Ισραήλ. Πώς το πνεύμα λοιπόν «των δύο κρατών για δύο λαούς» συμβιβάζεται με την πρακτική των μαχαιριών και της τρομοκρατίας; Μόνον οι Παλαιστίνιοι έχουν ευθύνη; Όχι, ευθύνη έχουν και κάποιοι ακραίοι Ισραηλινοί πολιτικοί, όπως ο υπουργός Γεωργίας Ούρι Αριέλ, ο οποίος υποστήριξε ότι πάνω στην πλατεία των Τεμένων, θα πρέπει να κτιστεί ο 3ος ναός του Σολομώντα! Ο Νετανιάχου δηλώνει και πάλι ότι θα διαφυλάξει το status quo, «οι μουσουλμάνοι προσεύχονται, οι πιστοί των άλλων θρησκειών επισκέπτονται τον λόφο», απομονώνοντας τις ακραίες φωνές κάποιων υπουργών του. Η λύση δεν είναι εύκολη. Η συνεχής αιματοχυσία ενισχύει τελικά τους ακραίους. Αλλά η αιματοχυσία αυτή δεν μπορεί να σταματήσει παρά μόνο μέσω μιας πολιτικής συμφωνίας, με την επίτευξη μιας δίκαιης και διαρκούς ειρήνης, που θα προβλέπει τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου παλαιστινιακού κράτους για τους Παλαιστίνιους και θα διασφαλίζει την ύπαρξη του κράτους του Ισραήλ σε ασφαλή σύνορα.

Όπως είπε ο γνωστός Ισραηλινός συγγραφέας Άμος Οζ, «στο ίδιο σπίτι δεν μπορούμε να είμαστε συγκατοικοί, ας φροντίσουμε να έχει ο καθένας το δικό του σπίτι και να δημιουργήσουμε μια ήρεμη γειτονιά».

[Ο Βίκτωρ Ισαάκ Ελιέζερ είναι πολιτικός επιστήμων, δημοσιογράφος και ανταποκριτής της εφημερίδας Yediot Achronot στην Ελλάδα. Το άρθρο του αυτό δημοσιεύθηκε στην «Καθημερινή» της 10.11.2015].

Ο ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΚΗ ΜΟΥ ΣΚΟΠΙΑ

Της ΟΡΛΙ ΚΑΣΤΕΛ-ΜΠΛΟΥΜ

Η Ισραηλινή συγγραφέας Ορλι Κάστελ-Μπλουμ επισκέφθηκε πρόσφατα την Ελλάδα συμμετέχοντας στη Διεθνή Έκθεση Βιβλίου στη Θεσσαλονίκη και σε λογοτεχνική εκδήλωση στην Αθήνα.

Στο δοκίμιο της αυτό η συγγραφέας περιγράφει τις αγωνίες μιας γυναίκας και μητέρας που προσπαθεί, παρ' όλες τις δυσκολίες και τους κινδύνους –ενίοτε κινδύνους ζωής- να διατηρήσει την ισορροπία της και να ζήσει ζωή φυσιολογική. Το κείμενο γράφτηκε το 2002. Ως συγκλονιστική καταγγελία της τρομοκρατίας, θα μπορούσε να είχε γραφτεί μόλις χθες. Η μετάφραση του δοκιμίου έγινε από τον ιστορικό και συγγραφέα Ιακώβ Σιμπή.

Εστειλα σήμερα τη δεκαεξάχρονη κόρη μου στο σχολείο της με το λεωφορείο. Κάθε μέρα πάει κι έρχεται με το λεωφορείο. Σε κανονικές συνθήκες κάτι τέτοιο θα έμοιαζε εντελώς φυσιολογικό. Όμως, για τις συνθήκες που επικρατούν στο Ισραήλ, άνοιξη δύο χιλιάδες δύο, κάθε μέρα είναι και ένα καινούργιο τρομακτικό έργο.

Κάθε μέρα μέχρι να φτάσει στο σχολείο, καταπιάνομαι με τις διάφορες δουλειές του σπιτιού, για να περάσει η ώρα, να έχω κάποια απασχόληση, να κάνω κάτι, αρκεί να μη με πιάσει πανικός, να διατηρήσω την ισορροπία μου. Ακούω τις ειδήσεις, ακούω τις φωνές γύρω μου. Να μη σκάσει, προς Θεού, καμιά βόμβα και ακούσω αμέσως μετά το θόρυβο των ασθενοφόρων και των ανδρών ασφαλείας.

Μισό χρόνο τώρα ζω έτσι. Κάθε μέρα, μόνον αφού βεβαιωθώ πως δεν έγινε καμιά επίθεση στο Τελ Αβίβ, πως και ο μικρός μου γιος έφτασε στο σχολείο, που είναι πολύ κοντά στο σπίτι μας -μόνο τότε επιτρέπω στον εαυτό μου να κάτσει μπροστά στον υπολογιστή και να αρχίσει την καθημερινή δουλειά.

Χθες το πρωί, πριν ακόμα βγουν τα παιδιά απ' το σπίτι, η τηλεόραση ήταν ανοιχτή. Στις επτά και είκοσι ακριβώς, χλόμιασε το πρόσωπο του παρουσιαστή της πρωινής εκπομπής την ώρα που ανακοίνωνε πως έγινε επίθε-

ση σε λεωφορείο στη διασταύρωση Μεγκιντό, στο βόρειο Ισραήλ. Ένας τρομοκράτης ανατινάχτηκε μέσα σε λεωφορείο και σκότωσε οχτώ. Παρακολουθήσαμε το κομματιασμένο λεωφορείο, τους ανθρώπους που έτρεχαν πέρα δώθε με τα φορεία και τον απεσταλμένο δημοσιογράφο του σταθμού που έφτασε την ίδια στιγμή στον τόπο της επίθεσης.

«Από την πείρα μας ξέρουμε», είπε ο ανταποκριτής από το χώρο της επίθεσης, «πως ο αριθμός των νεκρών θα αυξηθεί».

Δέκα τρεις μέρες νωρίτερα το Ισραήλ εισέβαλε σε μερικές παλαιστινιακές πόλεις για να εξαρθρώσει λημέρια τρομοκρατών και εργαστήρια εκρηκτικών υλικών. Αυτό έγινε μετά που έφτασε ο κόμπος στο χτένι. Ένας τρομοκράτης καμικάζι ανατινάχτηκε μέσα σε πλήθος ανθρώπων που γιόρταζαν το πασχαλινό δείπνο στη Νατάνια, και σκότωσε είκοσι επτά. Την επομένη ακόμα ένας ανατινάχτηκε σε εστιατόριο στη Χάιφα σκοτώνοντας δεν θυμάμαι πια πόσους.

Μετά που ο στρατός άρχισε να καταστρέφει τις τρομοκρατικές υποδομές ήρθαν καμιά δωδεκαριά μέρες ηρεμίας. Χθες πέρασαν κι αυτές. Ο εφιάλτης -που είχα την ψευδαισθήση πως είχε τελειώσει- ξανάρχισε.

Σαν μητέρα νιώθω εντελώς ανεύθυνη. Μια που παίζει τη ζωή των παιδιών της και τη δικιά της κορώνα-γράμματα. Πριν ένα χρόνο, μισό περίπου χρόνο αφού ξέσπασε αυτή η τόσο περιττή Ιντιφάντα -εφ' όσον δεν απέχαμε πολύ από το να κλείσουμε, στο Καμπ Ντέβιντ, μια συμφωνία για την ίδρυση παλαιστινιακού κράτους!- επί δυο μήνες έστειλα την κόρη μου στο σχολείο με ταξί. Μετά από μερικές μέρες είδα πως ήταν ένα έξοδο που δεν θα κατάφερνα να αντέξω. Της είπα απολογητικά: «πρέπει να ξαναρχίσεις να πηγαίνεις με λεωφορεία, όμως πρόσεχε: πρόσεχε ποιος ανεβαίνει. Πρόσεχε τη συμπεριφορά του κόσμου. Να βλέπεις πάντα τον καθένα με υποψία. Είναι νευρικός; Να κοιτάς καλά: Κρατάει μεγάλη τσάντα; Φοράει χοντρό σακάκι ενώ έξω κάνει πολλή ζέστη; Αν ναι, πήγαινε στον οδηγό, πες' του πως υποψιάζεσαι κάποιον, και κατέβα αμέσως από

το λεωφορείο. Ή καλύτερα, βάλτο στα πόδια όσο πιο γρήγορα μπορείς». Συνέχισα να την καθοδηγώ: Να κάθεσαι στο πίσω μέρος του λεωφορείου, είναι πιο σίγουρο. Ή μάλλον, όχι, καλύτερα μπροστά. Ίσως πάλι καλύτερα θα ήταν να μην πας σχολείο;

Έχω και έναν γιο εννιά χρόνων. Τον εξάσκησα στο σπίτι πώς να συμπεριφερθεί σε περίπτωση που βρεθεί σε τρομοκρατική επίθεση με πυροβολισμούς.

«Να ξαπλώσεις κάτω, να σκεπάσεις το κεφάλι σου και να συρθείς πίσω από κάποιο κάλυμμα».

Και στους δυο είπα: «Και αν δείτε πως δεν έχετε καμιά πιθανότητα, τότε πείτε το Σεμά Ισραήλ. Πείτε: Σεμά Ισραήλ Αντονάι Ελοένου Αντονάι Εχάντ».

Πριν δυο βδομάδες που τα τρομοκρατικά χτυπήματα στην Ιερουσαλήμ έφτασαν εκεί που δεν πάει άλλο, έπρεπε να πάω στην πρωτεύουσα, που δε με νοιάζει καν να τη μοιράσουν στα δυο, αρκεί να τελειώνει πια αυτή η φρίκη. Να αρχίσει μια συνετή διαπραγμάτευση με την άλλη πλευρά με ανθρώπους που λένε την αλήθεια.

Πήγα, λοιπόν, να κάνω μια διάλεξη στο Πανεπιστήμιο, στη βόρεια Ιερουσαλήμ. Που και που δίνω τέτοιες διαλέξεις σε διάφορα μέρη του Ισραήλ, πράγμα που είναι για μένα ένα συμπλήρωμα στα έσοδά μου και καμιά φορά αυτό είναι το μοναδικό μου έσοδο.

Ο αυτοκινητόδρομος αριθμός ένα είναι η κεντρική οδός που οδηγεί στην Ιερουσαλήμ. Παγιδεύτηκα σε ένα μποτιλιάρισμα άνευ προηγουμένου. Ο Ντικ Τσέι, ο αντιπρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών, μόλις είχε έρθει στο Ισραήλ για μια επίσκεψη-αστραπή και για λόγους ασφαλείας είχαν κλείσει τους δρόμους.

Κινδύνευα να αργήσω. Μισώ την αργοπορία. Ακόμα και αν αυτή είναι εξ' αιτίας του Ντικ Τσέι. Δεν ήξερα τι να κάνω. Βρισκόμουν σε ταξί που είχε στείλει το Πανεπιστήμιο να με πάρει.

Δυο ήταν οι επιλογές: ή να επιστρέψω ή να συνεχίσουμε από τον αυτοκινητόδρομο τέσσερα τέσσερα τρία, που περνάει μέσα από αραβικά χωριά και είναι γνωστός σαν «ο δρόμος των πυροβολισμών».

Δεκάδες άνθρωποι σκοτώθηκαν εκεί τον τελευταίο ενάμισι χρόνο σε ένοπλες επιθέσεις. Ο οδηγός του ταξί σταμάτησε στην άκρη του μποτιλιαρίσματος που είχε δημιουργηθεί στον κεντρικό άξονα για την Ιερουσαλήμ και είπε:

«Εσείς, τι λέτε να κάνουμε;»

«Εγώ, τι να πω; Εσείς τι λέτε;»

«Εγώ λέω πως η Μερσεντές είναι καινούργια».

«Μερσεντές ξεμερσεντές, είναι αλεξισφαιρη;»

«Όχι».

«Ε, τότε τι κερδίζουμε; Δεν πυροβολούν τις Μερσεντές;»

Κανένας από τους δυο μας δεν είχε διάθεση για αστεία. Δεν θυμάμαι πώς πάρθηκε η απόφαση. Νομίζω πως από κοινού αποφασίσαμε να το ρισκάρουμε, αποφασίσαμε μαζί να το παίξουμε κορώνα-γράμματα.

Εκείνος για τα εκατόν ογδόντα σέκελ, εγώ για τα χίλια σέκελ. Αναρωτήθηκα αν αυτή είναι η τιμή που εκτιμώ τη ζωή μου.

Έτρεχε τουλάχιστον εκατό σάραντα, ακόμα και στις στροφές.

Ούτε αυτός θέλει να πεθάνει, σκέφτηκα.

Στο δρόμο δεν είδα ούτε ένα αυτοκίνητο. Στοιχειωμένος δρόμος. Όλοι προτιμούν να περιμένουν μέχρι ο Τσέι να ξεμπλοκάρει τον ασφαλή δρόμο, τον κεντρικό.

Σε όλη τη διαδρομή σιωπού-

σα, παρ' ότι είμαι από εκείνους τους ανθρώπους που τους αρέσει να κουβεντιάζουν με τους οδηγούς. Μου αρέσει αυτή η επαφή που δημιουργείται ξαφνικά μεταξύ δυο ανθρώπων και που γρήγορα εξανεμίζεται για πάντα. Όπως η σχέση που δημιουργείς με αυτόν που κάθεσαι δίπλα σου στο αεροπλάνο και ήδη στην αναμονή των αποσκευών συμπεριφέρεστε ο ένας στον άλλον σαν να είστε ξένοι, και καμιά φορά νοιώθεις αμηχανία όταν ο άλλος σε «πιάνει στα πράσα» συναντώντας τους συγγενείς σου που έχουν έρθει να σε υποδεχθούν.

Ο οδηγός σώπαινε και εκείνος. Ακριβώς εκείνη την εβδομάδα είχε βγει ένα βιβλίο που είχα γράψει, ένα μυθιστόρημα, με τίτλο «Ανθρώπινα κομμάτια». Το μυθιστόρημα βγήκε από τις εκδόσεις Κινέρετ, με επιμέλεια της Φαμπιάνα Χέφετς. Πρόκειται για ένα ρεαλιστικό μυθιστόρημα γραμμένο στο τρίτο πρόσωπο που λαβαίνει χώρα σε έναν πολύ κρύο χειμώνα που πλακώνει ξαφνικά στο Ισραήλ. Το χειμώνα εκείνον, εκτός από τους παγωμένους ανέμους, γίνονται πολλές επιθέσεις, στις οποίες ο κοσμάκης δεν παύει να σκοτώνεται. Το έγγραφα την περίοδο των επιθέσεων.

Δεν μπορούσα να αγνοήσω την επίδρασή τους πάνω στην καθημερινή ζωή. Και έτσι έγραψα μια «συννηθισμένη» πλοκή με απογοητεύσεις, αγάπες, και κοινωνικά προβλήματα, με διαρκές φόντο τον ξαφνικό κρύο χειμώνα -και τις επιθέσεις. Έγραψα το βιβλίο αυτό για όλους εκείνους τους ανθρώπους που ζουν, σαν εμένα, αυτόν τον εφιάλτη, για να παρηγορηθούμε μαζί, καθώς και για τις επόμενες γενιές για να ξέρουν τι περάσαμε εδώ, και περνάμε ακόμα.

Στο μυθιστόρημα αυτό ένας από τους ήρωες πεθαίνει στον

αυτοκινητόδρομο τέσσερα τέσσερα τρία.

Φοβόμουν ότι θα μου συνέβαινε ό,τι συνέβη στον ήρωα του μυθιστορήματος, και τότε θα ήταν ένα ωραίο ανέκδοτο. Κρίμα που δεν θα βρίσκομαι στην περιοχή να γελάσω και εγώ.

Φτάσαμε στην Ιερουσαλήμ, στο πανεπιστήμιο. Είχε σκοτεινιάσει. Είπα στον ταξιτζή:

«Μην είσαι τρελός και ξαναπάς από τον τέσσερα τέσσερα τρία, νυχτιάτικα. Πήγαινε από τον κεντρικό δρόμο. Σκοτεινίασε. Ο Τσέινι έφυγε».

«Βέβαια, βέβαια», συμφώνησε ο οδηγός.

Μια βδομάδα μετά που έπαιξα τη ζωή μου κορώνα γράμματα -και ο οδηγός τη δική του- έγινε επίθεση στο Τελ Αβίβ. Η κόρη μου είδε τον τόπο της επίθεσης την ώρα που τον έδειχναν στη τηλεόραση και μου είπε:

«Αμάν, χθες ήμουν εκεί».

«Τι;» είπα εγώ. «Δεν καταλαβαίνεις ότι απαγορεύεται να τριγυρίζεις σε δημόσιους χώρους; Δεν καταλαβαίνεις ότι απαγορεύεται να πηγαινοέρχεσαι εδώ κι εκεί; Δεν καταλαβαίνεις ότι είναι επικίνδυνο!»

«Μαμά», είπε η κόρη μου. «Τι πρέπει, δηλαδή, να κάνω, να πάψω να ζω;»

«Προς Θεού, όχι».

Σηκώθηκα για λίγο να ετοιμάσω ακόμα ένα φλιτζάνι καφέ. Στο Ισραήλ της άνοιξης 2002 μπορεί να είναι πολύ σημαντικό: πέρασα δίπλα απ'την κρεβατοκάμαρα και άκουσα στην τηλεόραση, που είχε μείνει ανοιχτή, για μια ακόμα επίθεση. Πέντε τραυματίες για την ώρα. Το νερό έβρασε. Μου τηλεφώνησε μια φίλη και με ρώτησε αν ενοχλεί.

«Όχι», είπα, και εκείνη μου είπε πως ανάμεσα στους 13 στρα-

τιώτες που σκοτώθηκαν στη Τζε-νίν, ήταν και ένας δεύτερος ξάδελφος του άντρα της. Όχι, δεν πρόκειται να πάει στη κηδεία, βρίσκεται σε προχωρημένη εγκυμοσύνη. «Οι έγκυες γυναίκες είναι απαλλαγμένες», είπε.

Το απόγευμα είδα στην τηλεόραση να μιλάνε για τον νέο που σκοτώθηκε. Λένε πως δίδασκε εθελοντικά καράτε σε άρρωστα παιδιά, πως ήταν άγγελος, πως ήταν ψυχούλα.

Τι θα γίνει αύριο, δεν είναι απλά μια φράση. Είναι μια πραγματικότητα που συμπιέζει τη ζωή και την κάνει απλή επιβίωση.

Άκουσα χθες πως ο αντισημιτισμός στην Ευρώπη αυξάνεται. Δεν χρειάζεται να μου το πουν. Βλέπω τις ειδήσεις που έρχονται από τις Ηνωμένες Πολιτείες και από τις διάφορες χώρες στην Ευρώπη και την Αμερική, αυτές τις «αντικειμενικές» ειδήσεις που δείχνουν και τις δυο πλευρές, με τέτοιο μεροληπτικό τρόπο, λες και δεν μπορεί ο κάθε γνωστικός να δει τη διαφορά και μου έρχονται στο μυαλό τόσα ερωτηματικά και τόσες απορίες.

Μια από αυτές είναι πως δεν καταλαβαίνω τους αντισημίτες. Πραγματικά η συμπεριφορά τους είναι άξια απορίας. Αν δεν ήμουν Εβραία, -και ήμουν, ας πούμε, Ευρωπαία λίγο αντισημίτρια, όχι τίποτα το ιδιαίτερο, μόνο με μια ελαφρά απέχθεια προς τους Εβραίους (παρ' όλο που μερικοί από τους καλύτερούς φίλους μου είναι Εβραίοι) -θα προτιμούσα να κάνω το παν ώστε το κράτος των Εβραίων να είναι ασφαλές και υγιές, να ζήσουν σ' αυτό όλοι αυτοί οι άνθρωποι, αυτοί οι Εβραίοι, που ταράζουν συνέχεια την ιστορία της ανθρωπότητας. Αν ήμουν αντισημίτρια θα προτιμούσα οι Εβραίοι να ευδοκιμούν, αρκεί να μου αδειάσουν τη γωνιά.

Αν ήμουν λίγο αντισημίτρια,

το ύψιστο συμφέρον μου θα ήταν το Κράτος του Ισραήλ να υπάρχει σε πολύ ασφαλή σύνορα και οι κάτοικοι του να ζουν καλά. Γιατί αν όχι, τότε -αλίμονο σε όλους- θα αρχίσουν πάλι οι Εβραίοι να στριφογυρίζουν μεσ' στα πόδια μας, παντού, όπως παλιά, πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Θα περιφέρονται γύρω μου Εβραίοι, και ακόμα χειρότερο, Ισραηλινοί, στη σύνταξη των εφημερίδων, στις τηλεοράσεις, στην ιατρική, στα σούπερ μάρκετ, στα καταστήματα ρούχων και τα ψιλικατζιδικά, στους εκδοτικούς οίκους, στα πανεπιστήμια, παντού. Θα αναρωτιόμουν ως συνειδητή αντισημίτρια- αυτό είναι εκείνο που θα ήθελα; Να πλημμυρίσει η Ευρώπη από Εβραίους; Να με επισκέπτονται; Και αν όχι, αν δεν σας λείπουμε καν, τότε γιατί δεν προσπαθείτε να βοηθήσετε τους Εβραίους να περάσουν αυτή τη κρίση; Αντί να απειλείτε με κυρώσεις και να κάνετε γκριμάτσες στις τηλεοράσεις, μήπως θα ήταν καλύτερα να 'ρθείτε, να ζητήσετε ευγενικά κράνος, αλεξίσφαιρο γιλέκο, ανιχνευτή μετάλλων, αλεξίσφαιρο αυτοκίνητο και να μας βοηθήσετε να κάνουμε συζήτηση με τους Παλαιστίνιους, που ξαφνικά τόσο εκτιμάτε, να φτάσουμε μαζί τους σε μια ανακωχή και να συμφωνήσουμε να ζούμε ήσυχα; Όχι ειρήνη σε πρώτο στάδιο. Μόνο ησυχία να υπάρξει εδώ. Μπουχτίσαμε το θάνατο. Και τον δικό μας. Και των Παλαιστινίων.

[Η Ορλι Κάστελ-Μπλουμ γεννήθηκε στο Τελ Αβίβ το 1960. Έχει γράψει μυθιστορήματα, δοκίμια και συλλογές διηγημάτων. Τα βιβλία της έχουν μεταφραστεί στα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά, σουηδικά, κινέζικα. Το μυθιστόρημά της Dolly City κυκλοφόρησε και στα ελληνικά από τις εκδόσεις Καστανιώτης].

ΜΩΥΣΗΣ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ

Οι Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ελλάδος μετά το Ολοκαύτωμα

Από τις εκθέσεις του Κανάρη Δ. Κωνσταντίνου

(Αυτοέκδοση, Αθήνα 2015)

Καταγράφοντας ένα σημαντικό μέρος της οικογενειακής του ιστορίας, ο Μωϋσής Κ. Κωνσταντίνου, επί σειρά ετών πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, παρουσιάζει το έργο του πατέρα του Κανάρη Δ. Κωνσταντίνου, ιδρυτικού στελέχους του Ελληνικού Εβραϊσμού και πρώτου προέδρου του ΚΙΣΕ. Το έργο έχει διπλή σημασία για τον δημιουργό του καθώς το προσωπικό στοιχείο συνδυάζεται με το οικογενειακό πάθος για τα κοινά και τη διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς. Ταυτόχρονα το βιβλίο αυτό έχει ιστορική αξία για την εβραϊκή κοινότητα της Ελλάδος, καθώς συνδέεται με την κρίσιμη περίοδο της ανασυγκρότησης του Εβραϊσμού μετά την λαίλαπα του Ολοκαυτώματος. Το κύριο μέρος του βιβλίου αποτελείται από τις εκθέσεις που συνέταξε μεταπολεμικά ο Κανάρης

Κωνσταντίνου ύστερα από τις επισκέψεις του σε Ισραηλιτικές Κοινότητες ανά την Ελλάδα. Ο Κ. Κωνσταντίνου ταξίδευε τότε για λογαριασμό των ΤΤΤ (Ταχυδρομεία, Τηλέφωνα, Τηλέγραφοι), ενώ παράλληλα σε κάθε ταξίδι του ερχόταν σε επαφή με τους επιζήσαντες των αποδεκατισμένων εβραϊκών κοινοτήτων καταγράφοντας για λογαριασμό του ΚΙΣΕ το μέγεθος της καταστροφής και τις ανάγκες –υλικές και σε ανθρώπινο δυναμικό– για την αναβίωση της εβραϊκής ζωής. Το πολύτιμο αυτό υλικό αποτελεί πρωτογενές ιστορικό ντοκουμέντο για τις συνθήκες που επικρατούσαν τη δύσκολη εκείνη περίοδο.

«Ο πατέρας μου όταν συνέντασε τις εκθέσεις του δεν απέβλεπε σε δημοσιότητα, ούτε μπορούσε να φανταστεί ότι αυτές θα αποτελούσαν κάποτε τεκμήρια μιας εποχής της ελληνικής ιστορίας», αναφέρει χαρακτηριστικά στον πρόλογό του ο Μωϋσής Κωνσταντίνου.

Το βιβλίο διανθίζεται με σπάνιο φωτογραφικό υλικό από τη συλλογή του συγγραφέα του, του ΚΙΣΕ και του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, καθώς και με κείμενα που έχουν επιλεγεί για να συμπληρώσουν την εικόνα της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης, αλλά και της συμβολής της οικογένειας Κωνσταντίνου σε αυτή. Ο Μ. Κωνσταντίνου αφιερώνει το βιβλίο στα παιδιά και τα εγγόνια του, κληροδοτώντας την ιστορία της προσφοράς της οικογένειάς τους.

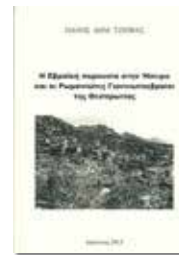

ΑΛΜΠΕΡΤΟΣ ΝΑΡ

Σαλονικά Άπαντα τα διηγήματα

(εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2015)

Αφορμή για αυτή τη συγκεντρωτική έκδοση των διηγημάτων του Αλμπέρτου Ναρ αποτελεί η συμπλήρωση δέκα χρόνων από τον πρόωρο θάνατό του. Στα διηγήματα αυτά ο Ναρ προσπαθεί να συλλάβει την ιδιαίτερη ψυχοσύνθεση του θεσσαλονικιού Εβραίου, αναζητώντας παράλληλα την προσωπική του ταυτότητα, ανακαλώντας μνήμες. Ο συγγραφέας αντλεί το υλικό του άλλοτε από πλουσιότατα προσωπικά βιώματα, ενώ άλλες φορές, ως απόγονος επιζώντων του Ολοκαυτώματος, σκιαγραφεί τον οδυνηρό απόηχο που η ναζιστική θηριωδία άφησε στις ψυχές και στα σώματα των δικών του ανθρώπων. Ο συνειρμικός - ποιητικός τόνος της γραφής του συνδυάζεται αρμονικότερα με ρεαλιστικές καταγραφές, ιδίως στα κείμενα που αναδεικνύουν τη λατρεία του συγγραφέα για τη γενέθλια πόλη του. Εξακολουθητική σταθερά των κειμένων του Αλμπέρτου Ναρ είναι η σχέση παρελθόντος - παρόντος, η οποία αποτελεί πάντα την καλύτερη αφορμή για δραστικό αναστοχασμό.

ΠΑΝΟΣ ΔΗΜ. ΤΖΙΟΒΑΣ

Η εβραϊκή παρουσία στην Ήπειρο και οι Ρωμασιώτες Γιαννιωτοεβραίοι της Θεσπρωτίας

(Αυτοέκδοση, Ιωάννινα 2015)

Το έργο του Πάνου Τζιόβα, γνωστού μελετητή της ιστορίας των Ιωαννίνων, εξετάζει πτυχές της παρουσίας των Ρωμασιωτών Εβραίων των Ιωαννίνων στην ευρύτερη περιοχή της Θεσπρωτίας και κυρίτερα στην Παραμυθιά.

Το πολύτιμο υλικό, μέσα από πρωτογενείς πηγές, παρουσιάζει παράλληλα την ιστορική διαδρομή των Εβραίων της Ηπείρου συνδέοντάς την με το κοινωνικό, πολιτισμικό, οικονομικό περιβάλλον της κάθε εποχής. Το πόνημα του Π. Τζιόβα αποτελεί ένα κείμενο αναφοράς για τους μελλοντικούς ερευνητές και πλουτίζει τη μικρή για το θέμα βιβλιογραφία.

Το βιβλίο προλογίζει ο φιλόλογος και ιστοριοδίφης Μιχάλης Χρ. Παντούλας, ενώ η επιμέλεια του κειμένου έχει γίνει από την αρχαιολόγο - φιλόλογο Αντωνία Δ. Κορτζή.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΘ. ΜΟΥΛΙΑΣ

Η εβραϊκή παρουσία στην Πάτρα

από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα

(εκδ. ΚΙΣΣΕ, Αθήνα 2015)

Η Πάτρα λόγω της θέσης της υπήρξε ανέκαθεν σπουδαίο εμπορικό κέντρο και σημαντικός διαμετακομιστικός σταθμός εξ ου και ο χαρακτηρισμός της «εμπορείο» του νεοελληνικού κράτους. Σ' έναν τέτοιο χώρο θα ήταν παράδοξο να μην ζούσαν Εβραίοι. Οι πρώτοι Εβραίοι μετοίκησαν στην Πάτρα τον 4ο π.Χ. αιώνα και έκτοτε η παρουσία τους έχει αφήσει το στίγμα της στη συλλογική μνήμη της πόλης.

Την προαιώνια διαδρομή τους διέκοψαν βίαια οι Ναζί. Στην Πάτρα το ποσοστό των θυμάτων, στον συνολικό αριθμό των Πατρινών Εβραίων, έφθασε το 30%. Και όσοι σώθηκαν το οφείλουν στη βοήθεια των συμπολιτών τους, με τους οποίους διατηρούσαν πολύ καλές σχέσεις. Ερευνώντας την ιστορία της γενέτειράς του ο δικηγόρος κ. Χρήστος Μούλιας συναντήθηκε με το εβραϊκό στοιχείο και πήρε συνεντεύξεις, πράγμα που του κέντρισε το ενδιαφέρον να επεκτείνει την έρευνα και να εντυφήσει στην ιστορία των Εβραίων της Πάτρας. Το αποτέλεσμα αυτού

του έργου είναι το βιβλίο «Η Εβραϊκή παρουσία στην Πάτρα από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα», που εξέδωσε το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος.

Το βιβλίο περιλαμβάνει, επίσης, μια ενδιαφέρουσα καταγραφή των εβραϊκών οικογενειών της Πάτρας και της ιστορίας τους.

Το βιβλίο διατίθεται στο διαδίκτυο, στον ιστότοπο του ΚΙΣΣΕ www.kis.gr /έντυπα / βιβλία.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ

Η Μακρά σκιά της δεκαετίας του '40:

Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος

(εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015)

Ένα βιβλίο αφιερωμένο στον ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών και διακεκριμένο ιστορικό Χάγκεν Φλάισερ, που με το έργο του άνοιξε νέους ορίζοντες στην ελληνική ιστοριογραφία γύρω από τη δεκαετία του 1940, είναι το συλλογικό έργο «Η Μακρά σκιά της δεκαετίας του '40: Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος», που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Η έκδοση, την οποία επιμελήθηκαν οι Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης και Κώστας Ράπτης, έγινε σε συνεργασία με το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

στον τόμο περιλαμβάνονται μελέτες γνωστών Ελλήνων και ξένων ιστορικών, με κύριο άξονα την κριτική ανάλυση απέναντι στους τρόπους αποτύπωσης εντός και εκτός Ελλάδας της ιστορίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στις δεκαετίες που ακολούθησαν τη λήξη του.

Περιλαμβάνονται μελέτες των: Wolfgang Benz, Gerhard Botz, Johannes Houwink ten Cate, Eberhard Rondholz, Dörte von Westernhagen, Πολυμέρη Βόγλη, Χάρη Δελλοπούλου, Άννας Μαρίας Δρουμπούκη, Αγγέλας Καστρινάκη, Δημήτρη Κουσουρή, Νίκου Μαραντζίδη, Ελένης Μπεζέ, Ρίικας Μπενβενίστε, Ηλία Νικολακόπουλου, Νάντιας Ντάνοβα, Δέσποινας Ι. Παπαδημητρίου, Αιμιλίας Ροφούζου, Θανάση Δ. Σφήκα, Χάγκεν Φλάισερ, Ιάσωνα Χανδρινού, Μενέλαου Χαραλαμπίδη, Ευάνθη Χατζηβασιλείου και Χρήστου Χατζηιωσήφ.

ΣΠΥΡΟΣ Γ. ΓΑΣΠΑΡΙΝΑΤΟΣ

Οι ελληνικές κατοχικές κυβερνήσεις.

Δίκες κατοχικών δοσιλόγων και εγκληματιών πολέμου

(εκδόσεις της Εστίας, Αθήνα 2015)

Το βιβλίο πραγματεύεται δύο διαφορετικά αλλά

συναφή ζητήματα. Το πρώτο εξ αυτών είναι η σύνθεση και η δράση των τριών ελληνικών κατοχικών κυβερνήσεων. Το δεύτερο αναφέρεται στις διεξαχθείσες δίκες αφενός κατά των μελών των κατοχικών αυτών κυβερνήσεων ως δοσιλόγων και αφετέρου κατά των εγκληματιών πολέμου, με βαρύτερες κατηγορίες, ακόμη και της εσχάτης προδοσίας.

Το έργο εξετάζει παράλληλα την πολιτική βούληση για την τιμωρία των κατοχικών δοσιλόγων, με κριτική επισκόπηση του διαμορφωθέντος νομικού πλαισίου. Σε ειδικό κεφάλαιο παρατίθενται οι νομοθετικές ρυθμίσεις για τη δίωξη Γερμανών, Αυστριακών, Ιταλών και Βούλγαρων εγκληματιών πολέμου και οι επιμέρους δίκες, μεταξύ των οποίων και η δίκη Μαξ Μέρτεν, φτάνοντας μέχρι την παύση της δίωξης Γερμανών εγκληματιών πολέμου και την μεταγενέστερη πολτοποίηση των πολύτιμων αρχείων.

Πρόκειται για πολιτική ανάλυση μιας κρίσιμης περιόδου της νεότερης ελληνικής ιστορίας, που έχει αφήσει βαθιά και διαχρονικά τα ίχνη της μέχρι και τη σημερινή πολιτική πραγματικότητα.

Ο συγγραφέας, νομικός, ιστοριοδίφης, και πολιτικός επιστήμων γεννήθηκε στην Κεφαλληνία το 1930 και έχει διακριθεί για το έργο του που συνδυάζει την παρουσίαση ιστορικών πηγών μέσα από το εκάστοτε νομοθετικό καθεστώς και την επίδρασή του στο κοινωνικό και ιστορικό γίγνεσθαι.

Οι Δίκες για την εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων

Συνέχεια από τη σελ. 2

κρό αριθμό εγκληματιών. Οι περισσότεροι ζούσαν κανονικά, ήρεμα, με τα πραγματικά τους ονόματα, όπως ο Κουρτ Λίσκα και ο Χέρμπερτ Χάγκεν. Όταν η Μπεάτε Κλάρσφελντ θέλει να βρει τον Λίσκα – δηλαδή την παρισινή Γκεστάπο αυτοπροσώπως – κάνει την απλούστερη κίνηση στον κόσμο: τηλεφωνεί στην υπηρεσία πληροφοριών του γερμανικού ΟΤΕ και πληροφορείται αμέσως το τηλέφωνο και τη διεύθυνσή του στην Κολωνία. Η αναζήτηση, θέλω να πω, των εγκληματιών ναζί – με εξαίρεση τον Αϊχμαν – δεν είναι υπόθεση κατασκοπείας, μυστικών υπηρεσιών, ανθρωποκυνηγητού γκανγκστερικού τύπου, αλλά υπόθεση αρχειακής έρευνας και συγκρότησης φακέλων – και πρωτίστως βούλησης. Η βούληση αυτή, που έλειψε στη Γερμανία των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων, θα εκφραστεί, καθυστερημένα αλλά αποφασιστικά, κυρίως από τη γενιά του 1968.

ΑΥΤΗ Η ΒΟΥΛΗΣΗ ακριβώς είναι ό,τι έλειψε και στην Ελλάδα, η οποία παρουσιάζει ένα από τα υψηλότερα ποσοστά εξόντωσης των Εβραίων σε όλη την Ευρώπη (97% και 98% σε ορισμένες πόλεις) και ταυτόχρονα το χαμηλότερο, μηδενικό ουσιαστικά, στη δικαστική δίωξη όσων διέπραξαν το έγκλημα ή συνέπραξαν σε αυτό.

ΤΟΥΤΗ Η ΔΙΠΛΗ, ΘΛΙΒΕΡΗ ΠΡΩΤΙΑ οφείλεται, κατά το πρώτο σκέλος της, στο γεγονός απλούστατα ότι η κοινωνία δεν προστάτεψε τους Εβραίους πολίτες της τη δύσκολη ώρα, και, κατά το δεύτερο, στο ότι, αντίθετα από όλες τις άλλες χώρες της Ευρώπης, το ιδεολογικό και πολιτικό θεμέλιο του μεταπολεμικού κράτους δεν ήταν η Αντίσταση αλλά η νίκη κατά του κομμουνισμού στον Εμφύλιο. Το μεταπολεμικό ελληνικό κράτος ήταν συνολικά στραμμένο στη δίωξη των κομμουνιστών και των συνοδοιπόρων και όχι των ναζί εγκληματιών και των Ελλήνων συνεργατών τους. Οι τελευταίοι

οι άλλωστε συμμετείχαν στη συμμαχία των δυνάμεων που νίκησε στον Εμφύλιο και άρα στη μεταπολεμική πολιτική εξουσία. Οι δωσίλογοι στην Ελλάδα δεν έμειναν απλώς, στη συντριπτική πλειονότητά τους, ατιμώρητοι, αλλά έγιναν βουλευτές και υπουργοί.

Η ΑΠΡΟΘΥΜΙΑ των μεταπολεμικών ελληνικών κυβερνήσεων να δικάσουν τους ναζί εγκληματίες και τους συνεργάτες τους φάνηκε ταπεινωτικά στη δίκη του Μαξ Μέρτεν, υπεύθυνου για την εξολόθρευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, που έγινε στην Αθήνα στις αρχές του 1959, και η οποία κατέληξε, επί κυβερνήσεως Κων. Καραμανλή και υπό την εκβιαστική πίεση της γερμανικής κυβέρνησης, σε νομοθετικές ρυθμίσεις που αμνήστευαν τα εγκλήματα πολέμου ακόμη και όσων εξέτιαν ποινή – δηλαδή του Μέρτεν, που είχε εν τω μεταξύ καταδικαστεί – και ανέστελλαν κάθε δίωξη εγκλημάτων πολέμου Γερμανών υπηκόων. Οι Γερμανοί ναζί και οι Έλληνες συνεργάτες τους δεν δικάστηκαν για την εξολόθρευση των Εβραίων ούτε στη Γερμανία ούτε στην Ελλάδα.

ΑΝ ΣΗΜΕΡΑ ΕΙΝΑΙ ΑΡΓΑ για δίκες, αφού οι περισσότεροι εγκληματίες έχουν πεθάνει, δεν είναι ωστόσο αργά για τη στοιχειοθέτηση του εγκλήματός τους, για τη συγκρότηση των φακέλων τους. Παρά το γεγονός ότι τα αρχεία του Εθνικού Γραφείου Εγκληματιών Πολέμου ποτοποιήθηκαν το 1975, επί κυβερνήσεως ξανά Κων. Καραμανλή, και παρά τη δαμόκλειο σπάθη του νόμου περί προστασίας των προσωπικών δεδομένων, η ιστοριοδιφική αυτή έρευνα είναι δυνατή και αναγκαία. Θα αποκαλύψει οδυνηρές πτυχές των τοπικών ελληνικών κοινωνιών, αλλά θα μάθουμε καλύτερα και ποιοι πραγματικά είμαστε. Είναι χρέος αλήθειας και δικαιοσύνης.

(Από την «Καθημερινή», 7.2.2016)

“CHRONIKA”

Edition of the Central Board of Jewish Communities in Greece

36, Voulis str., 105 57 Athens, Greece, Tel.: ++30-210-32 44 315, fax: ++30-210-33 13 852

e-mail: hhkis@ath.forthnet.gr Web site: www.kis.gr

Summary of Contents of Issue 245, vol. 39 • January - June 2016

✓ This issue's main feature explores the “Holocaust through the 70 year prism”. It includes a series of articles, essays, and researches that capture the long process of the imprint of Holocaust history on Greek society and collective memory: -The main article by Stavros Zoumboulakis points out the necessity of bringing to light war crimes against Greek Jews committed by Nazis or their collaborators. -Three articles refer to present day initiatives on Holocaust remembrance: the special session at the Hellenic Parliament that took place on January 27, 2016, and the erection of a commemorative plaque in the Parliament with the names of the Greek Jews who had been Members of the Parliament and perished during the Holocaust. -The Monument of the Greek Righteous among the Nations erected by the Jewish Community in front of the Beth Shalom Synagogue of Athens. -“Ouzeri Tsitsanis” a Greek movie production, directed by Manoussos Manoussakis, based on the novel of Giogros Skabardonis, that narrates the history of the persecution and deportation of the Jews of Thessaloniki through a love story between a Jewish young woman and a Christian young man. The story is set in the ‘Ouzeri’ (Ouzo bar) of the renowned Greek composer Vassilis Tsitsanis. - In the section “New research on Holocaust small history”, Leon Saltiel, in his essay “Professional Solidarity and the Holocaust: The Case of Thessaloniki” examines the implementation of the Nazi order to remove all Jews from the membership of professional associations. Using archives from four professional associations, the study documents how local civil society leaders and decision-makers, in a “rational” and “legal” manner, turned their back on their Jewish colleagues. - In the section “Testimonies”, Odette Varon – Vassard reviews the book “Lisa Pinhas, A narrative of evil” a testimony of Auschwitz survivor Lisa Pinhas, from Thessaloniki. The book circulates in Greek, English and French and it is an authentic source of information on Holocaust.

✓ In the “Roots of Religion” section we publish excerpts from the book “Talmoud” by Konstantinos Zarras, professor of Theology at the Athens University. Rabbi of Athens Gabriel Negrin and the Dean of the Faculty of Theology professor Marios Begsos present their introductory remarks on the book stressing that it is considered a “navigator to the ocean of Judaic thought and wisdom”.

✓ Archaeologists Zanet Battinou, Director of the Jewish Museum of Greece, and Anastasia Loudarou, present an extraordinary archaeological discovery: the ruins of a Synagogue on the island of Chios and its mosaic floor that date back to the early Byzantine era. This newly discovered Synagogue in Chios, along with the remainings of Synagogues on the islands of Delos and Aegina are probably the most ancient Synagogues on European soil.

✓ The commemorative stamps, dedicated to the 25 years of full diplomatic relations between Greece and Israel, were jointly issued on February in both countries. On March 8, 2016, the stamps were presented in Athens during a special event at the Old Parliament organized by the Embassy of Israel to Greece and the Hellenic Post. We publish an account of the event that gathered together many distinguished speakers who pointed out their bonds with Greece and Israel.

✓ We republish from the daily “Kathimerini” (Nov. 10, 2015) the article by Victor Isaac Eliezer, correspondent of Yediot Achronot, entitled “The terrorism of the knives” which deals with this new form of terror in Israel.

✓ On the theme of terrorism and on the occasion of the visit to Greece of the Israeli author Orly Castel Bloom we publish Castel Bloom's essay entitled “Antisemitism from my viewpoint” written in 2002.

✓ The issue closes with book reviews.

Cover illustration: *Commemorative joint issue set of stamps dedicated to the 25 years of full diplomatic relations between Greece and Israel.*

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ: ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΚΔΟΤΗΣ: Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. Μωυσής Κωνσταντίνης • ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: Έφη Εζρατή
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ: Βουλής 36 • 105 57 Αθήνα Τηλ. 210 - 32.44.315-8
E-mail: hhkis@ath.forthnet.gr • Internet site: <http://www.kis.gr> • Κωδικός εντύπου: 3502
ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Μιχάλης Κύρκος, Υψηλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 210 - 72 18 421

Τα ενυπόγραφα άρθρα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους.

Διανέμεται δωρεάν

